

63.3 (4УКР33)

сп 83

НО-НАУКОВА БІБЛІОТЕКА. Ч. 155.

Панщина та її скасування 1848 р.
В ГАЛИЧИНІ.

Написав

Др. Іван Франко.

Друге, поправлене видане.

У ЛЬВОВІ, 1913.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка.

Передмова до другого видання.

Перше виданє отсеї книжки вийшло 1898 р., в 50-і роковини знесеня панщини, накладом львівського освітнього товариства „Просвіта“. Виділ того товариства для вшанованя роковин сеї важної історичної події розписав був премію з фонду імени Стефана Дубравського за найліпшу працю про історію панщини, але коли я предложив свою працю голові того Товариства д. Юліянови Романчукови, і після його реферату доповнив її відповідно до вимогів виділу, виділ не признав мені премії, вимовляючи ся тим, що книжка має політичний характер, і не пустив моєї книжки в звичайній серії видань „Просвіти“, в якій дав натомість у руки народови в 10000 примірників дуже маловартну брошуру Любомира Селянського, а мою книжку пустив окремим,

НАКЛАДОМ

УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,

-зарєєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

надпорядковим виданем у 5000 примірників і дав мені за неї дуже скромний гонорар, здається, не більше, як 120 ринських. Не признаючи мені за мою працю премії Ст. Дубравського, виділ „Просвіти“ занедбав також свій обов'язок повідомити про своє рішення та його причину живого ще тоді фундатора, який на мою думку був на стільки тяжучий чоловік, що міг би був пізнати, що моя книжка не має політичного характеру, а її преміювання не грозило би „Просвіті“ ніякою небезпекою.

Від того часу минуло вже 14 літ. Не вважаючи на таку невластиву конкуренцію, яку зробив їй сам виділ „Просвіти“ своїм черговим виданем, вона розійшлася вже досить давно. Розуміється, що виділ „Просвіти“ не подумав про нове її видання; потребу нового видання відчула „Українсько-руська Видавнича Спілка“, якої дирекція ще 1911 року ухвалила приступити до нього. Сповняючи ухвалу дирекції я випускаю в світ отсе друге видання в головному без змін окрім доконечних поправок, та без доповнень, полишаючи їх для дальших публікацій. Деякі важні моменти історії наслідків панщини, пр. історія сервітуткової справи, лишають ся

й доси невиясненими, а одна з них, історія пропінатії, не вважаючи на доконаний краєвою репрезентацією її викуп, не перестала й доси бути пекучою справою нашого народного життя. Може колись доведеться мені обробити спеціально ще й ті обі справи, так характеристичні для розвою галицьких економічних та політичних відносин. Одну з найтемніших справ із давнішої історії панщини в часі австрійського панування, а власне історію громадських шпихлirів у Галичині, я обробив спеціально, одержавши щасливим випадком цінний архівний матеріал для неї, в окремій книжці п. з. „Громадські шпихлirі в Галичині 1784—1840“, що вийшла у Львові 1907 р. як другий том „Українсько-руського Архіва“. Може який подібний щасливий випадок допоможе також до оброблення безмірно важнішої справи сервітуткової.

Львів, 1. марта 1913.

Іван Франко.

Передмова до першого видання.

Отся книжечка була написана в грудню 1897 року. Мені давно бажалося подати нашому селянству ясно, приступно та без надто великої вчености розказану історію селянського стану, і я довгі літа збирав потрібні книжки, а то й писані жерела та устні оповідання, що могли би придати ся для такої праці. Та про те хто знає, чи швидко був би я взяв ся до неї, як би не конкурс, розписаний товариством „Просьвітою“ на написане популярної історії панщини та її знесення в нашім краю.

Моя праця вийшла може трохи не така, якої собі бажав виділ „Просьвіти“ установляючи той конкурс. Я вважав потрібним дати читачеві не так оповіданє про само знесенє панщини в 1848 році, як радше докладну відомість про те, відки взяла ся панщина в нашім

краю, чим вона була для нашого народа, хто й як працював над її піддержанєм та заостренєм, а хто над її обмеженєм і знесенєм.

Історія панщини в Галичині від 1772 року аж до 1848 і ще дальше, се, можна сказати, головна часть історії руського народа, бо-ж власне сей народ, хлопський, майже весь гнув ся під її ярмом. От тим то мені прийшло ся в сьому оповіданю порушити багато ріжнородних справ, вияснювати ріжні закони та постанови, згадувати про таке, що не тільки простому народови, але й значній части наших інтелігентних людей відоме дуже мало. Се було причиною, що виділ „Просьвіти“ поручив мені додати до мого оповідання ще вказівки на ті книжки та папери, з яких я черпав свої відомости. Я радо згодив ся на те, бо через те, надію ся, моя книжечка буде позиточна не тільки для селян, що будуть читати саме оповіданє, але й для тих інтелігентних людей, котрі або хотіли би переконатися, чи правду я пописав і чи не перебрехав дечого на чию будь користь або некористь, або котрі хотіли би докладнійше розглянути ся в тих справах, що порушені мною ось тут лише злегка.

Широ бажаю, аби таких людей було як найбільше. Історія нашого селянства, особливо за останніх сто літ, так мало ще оброблена, а так багато дечому може нас навчити, що чим пильнійше і чим з більшими силами візьмемося до неї, тим ліпше.

Бажаючи зробити свою книжечку не тільки зрозумілою для нашого освіченого селянства, але також не надто широкою, не надто важкою для пам'яті, я пильнував, аби оповідати тільки про найважніші справи, не вдавати ся в дрібніші, хоч не раз дуже важні речі, не заходити там, де для самих учених нема ще певности і де найлекше поблудити. Я держався головно постанов самих законів — польських а потім австрійських, і подавав для їх пояснення тільки те, що найпотрібніше.

Зі спокійним сумлінням можу сказати, що я бажав подати своїм читачам тільки голу, щиру правду, а не хотів навертати їх ні на яку — чи хлопську, чи панську, чи урядницьку віру. Коли панщизняні дідичі або урядники в мойому оповіданню не являються в рожевім світлі — я тому не винен. Я певно не для власної приємности малював їх так; їх власні діла й слова, то були

фарби, які я накладав на свій малюнок. Я не був сліпий і на хиби селян, о скільки вони проявляли ся і о скільки їх поправа залежала від них самих.

Одну хибу має моє оповідане і я признаюся до неї тут, з гори. Я не порівнював наших відносин із тими, які були по інших краях. На се часто бють польські патріоти; коли згадати про нещасливу долю селянства в старій Польщі, вони кличуть: „Адже-ж у інших краях у тім часі бувало ще й гірше!“ Може й так, та ті патріоти промовчують, що в інших краях люди далеко швидше взяли ся перемінювати гірше на ліпше, а в Польщі ще й тепер не мало таких добродіїв, що не можуть переболіти „неправного“ скасування панщини і раді би коли не в тій то в іншій формі завернути назад панщизняні порядки. Я не перечу: порівнане польських порядків із тими, які були по інших краях, могло би бути пожиточне й цікаве, та мусіло би значно розширити об'єм книжки, а практично для нас воно й не потрібне. Досить буде сказати загально, що й по інших краях селянству жилося не весело, а поперед усього пізнати добре, як жилося власне нашому селянству. Пізнавши

✓ свою біду ми вже лекше колись зможемо порівняти її з чужою, а може сею дорогою дійдемо й до другого порівняня: як інші люди бороли ся з тою бідою і як ми терпіли її та терпимо й доси.

У Львові д. 1. марта 1898 р.

Др. Іван Франко.

І. Що таке була панщина?

Дня 3. (15.) мая обходить наш народ по многих селах памятку знесеня панщини. Се велике свято і повинно стати ся всенароднім, правдиво хлопським святом. Чим більше буде наш народ доходити до свідомости своїх прав і інтересів, тим величнійше буде обходити памятку того дня, що дав йому можливість розвою, дав йому людську й господарську свободу. Бажаючи розповісти Вам, дорогі брати, про важність того дня, я почну від пояснення, що таке була панщина і яке було під нею положене хлопа.

Коли згадати нашим старим людям про панщину, то вони поперед усього пригадають, що панщина — то був такий порядок, при котрім хлоп мусів робити панови. Воно справді так було, але робота на панськім полі була тільки

одним проявом панщизняного порядку. Люди теперішнього покоління, що вже не затямили того порядку, не легко можуть уявити собі його і мусять добре пошпорити в старих книгах і паперах, поки відгребуть його повний образ.

Перша, основна річ у панщизнянім порядку була та, що законом признана була нерівність між людьми: признано було одних повноправними, панями, а решту людей так чи сяк неповноправними. Се відносило ся не до самого тільки хлопа. Цісар у державі мав необмежене право, сам займав ся і заграничною політикою і школами і судівництвом і військом, дорогами й торгівлею, — одним словом, усіми державними справами. Правда, він держав собі міністрів, котрих сам вибирав і котрі тільки перед ним були одвічальні; але вони були тільки цісарські порадики і цісар не мусів їх слухати, але міг і без них робити, що хотів.

Урядники були, так сказати, цісарські очі, вуха й руки, і вся держава була по закону цісарська власність; держава була для цісаря, а не цісар для держави. Сам народ, сама суспільність не повинні були мішати ся до цісар-

ського правління. Тільки для поради цісареві, для висказування жадань (постулятів) деяких (не всіх!) верств народа існували по краях сойми шляхотські або постулятові. Ті сойми збирали ся звичайно раз на рік, на два або три дні, вислухували запевнень про те, що цісар як батько любить своїх підданих і дбає про їх добро, і ухвалювали резолюції, в котрих порушувало деякі краєві справи, тай то лиш такі, які правительство захотіло допустити до порушення. До участі в тих соймах були допущені тільки повноправні піддані (тоді всі були не горожанами держави, а тільки підданими цісарськими), то значить шляхта й висше духовенство, єпископи та каноніки. Єпископи засідали там без вибору, а з каноніків вибрано найстарших і найсмирніших, аби не трафив ся між ними такий, котрий би захотів упізнати ся за кривдами селян або бодай низшого, сільського духовенства.

Міщани, купці, Жиди не мали доступу до того сойму з виємком бурмістра Львова, котрий не був вибираний, а тільки був іменованій урядом. Міщани мали й окрім того менші права від шляхти. Правда, панщини вони не

робили, але з виємком кількох більших „вільних“ міст мусіли крім державного податку платити домовий чинш панам дідицям. Значить, пани були хоч у часті властителями не тільки селян, але й міщан, мали право жадати від них частини їх праці — не за якусь свою заслугу, а тільки з того титулу, що пан уродився в палацу, а міщанин у простій хаті і ніби то жив на панським ґрунті.

Ще більше обмежені права мали Жиди. Правда, панщини й вони не робили так само, як міщани, а тільки платили чинш, а в додатку за те, що були Жидами, мусіли платити особний податок, так зване свічкове; сей податок звав ся так від того, що його вимірювали після того, кілька котрий Жид свічок засвічує в шабас. Окрім того ще Жиди не мали права жити на селі, бути урядниками, ходити до висших шкіл, бути офіцерами у війську, — одним словом, були правдивими мачошиними дітьми в державі. Правда, Жиди вміли обходити деякі з тих законів, жили по селах, держали коршми, хоч се було їм виразно заборонено; але робили се тільки з відома і з волі панів шляхтичів, котрі з давен давна, ще в старій

Польщі, привикли були не рушити ся ані кроку без Жиди і котрих не відучили від того кроваві лекції Хмельниччини та Гайдамаччини, де народній гнів у однаковій мірі обертав ся проти панської самоволі, як і проти жидівського визиску та збиткованя. Та про те Жиди не мали однакових прав із іншими горожанами, а обходячи несправедливі закони вони тільки приучували ся до шахрайства, приучували ся не шанувати й обходити також справедливі закони. Тож коли ті несправедливі, просто на Жидів вимірені закони були покасовані, по троха в 1848 р. а до решти аж у 1867, коли Жиди на папері стали рівноправними горожанами, показало ся швидко, що вони зуміли ту рівноправність обернути так, що витягали з неї для себе далеко більше користи, а поносили менше тягарів, ніж християни.

Та весь тягар тої суспільної нерівности і кривди в найповнішій мірі спадав на той стан, котрий у книгах і письмах уже й тоді вважали основою, прогодівником цілої суспільности, — на стан селянський. Нерівність, що була основою панщизняного порядку, на хлопях відбивала ся найтяжше. Правда,

під Австрією хлопови стало троха легше, ніж було під Польщею; хлоп не був уже панська власність і хлопський ґрунт не був панська власність; та про те все таки хлопські права були мало чим більші від прав робучої худоби. Хто держить робучу худобу, мусить дати їй їсти, запевнити їй яку таку стайню, бо инакше худоба пропаде і його буде страта. Оттак за панщизняних часів хлоп мав поле й хату, аби з того і на тім жив і працював; але по за тим він належав до пана. Тай не можна сказати „мав“ так, як ми се тепер розуміємо. Поле, хата, навіть худоба були тільки на половину його власність; зверхню власність над усім тим мав пан. Він був немов опікуном того хлопа; без панського дозволу хлоп не міг ані продати ані замінити ані ділити, ані побільшувати ані вменшувати своєї власности. Без панського дозволу він не міг навіть женити ся. Його праця, даремна, безплатна була панським капіталом. Хлоп обов'язаний був робити панщину, хоч самі пани вже й позабували, за що він її робить. Одні казали, що за той ґрунт, на котрім сидить і котрий, мовляв, був панська власність; другі казали, що за ту обо-

рону, яку колись пани давали хлопови від Татар та всяких грабівників, а врешті інші казали по просту, що то так Бог дав, що так з віку-правіку установлено, аби хлоп робив на пана, що то таке вже натуральне право.

Крім роботи пішої або тяглої — як до заможности хлопа — пани вибирали від хлопа ще державні податки і побирали для себе ріжнородні данини: кури, яйця, мітки, мід, хміль і інші хлопські вироби. Все те було по-записуване в таких реєстрах, що звалися інвентарії, і належало ся панови законом. Та крім того деякі пани вимушували нові данини й тягарі не записані в інвентаріях: посилали тяглих господарів безплатно і на їх власний кошт у далекі дороги з панським добром, а піших уживали як післанців, змушували їх працювати на панським більше, ніж було приписано в інвентаріях, гнали на роботу навіть у неділі і врочисті свята. Надто деякі пани мали звичай розділювати зі своїх горалень горівку на хлопів: річно мусів хлоп узяти й випити стілько а стілько кварт чи гарців і, розуміє ся, заплатити або відробити. Таким делікатним способом пани приучували нашого хлопа до звичаїв чужих.

п'янства, аби потому могли сказати всім тим, що хотіли поправи хлопської долі: „Що? Ви хочете для хлопа людських прав? Глядіть, яке то „obrzydliwe bydle!“ Правда, австрійський уряд багато разів забороняв сей гарний звичай не приписаний у жаднім інвентарі, але звичай держав ся декуди аж до самого 1848 року.

Хлоп не мав права свobodно переходити з місця на місце, він був прив'язаний до своєї рілі. Коли йому було дуже зле у пана, він не раз утікав, але в такім разі тратив свій ґрунт і хату, робив ся голим жебраком, волоцюгою, опришком. Тільки за панським дозволом міг хлоп перебрати ся з одного села в друге, та мусів панови замість себе дати на свій ґрунт иншого господаря. Так само не міг хлоп без панського дозволу давати дітям до школи до міста. В загалі пани не любили письменних панщизняків; навіть такі, що в селі десь від дяка навчили ся троха читати та писати, були їм дуже немілі і вони старали ся віддавати їх чим борше до війська. А до війська брали тоді з разу на 20, пізнійше на 12 літ: Значить, хто раз пішов тай то ще в чужі краї, той уже рідко коли вернув.

Тільки пан сам мав право давати хлопських дітей чи то до ремесла, аби потім мати з них своїх власних ремісників, чи й до висших шкіл; але уряд не приймав хлопських дітей до висших шкіл, поки пан не посвідчив на письмі, що звільняє того хлопця від панщини. Тай то бувало так, що хлопський син уже був у висших школах, а потім на раз чимось панови не сподобав ся, той велів йому вертати до села, гнати його на панщину, а потім віддавав до війська.

Хлопський ґрунт після австрійських законів не був панською власністю: пан не міг його самовільно від хлопа відібрати або дарувати комусь иншому або прилучити до свого власного ґрунту. Але той ґрунт так само не був і хлопською власністю в такім значіню, як ми се нині розуміємо. Хлоп мав на ній жити, відроблювати з него панщину і давати данини та платити урядовий податок, так звану „урбарію“; але не міг того ґрунту ані продати, ані дарувати, ані своїм дітям тестаментом переказати, ані поділити; на все те треба було панського дозволу. Хлоп не міг на свій ґрунт зятягнути позички, не міг його поправити. Він був справді ху-

добою, що пасе ся на ґрунті, але не може сказати, що се її ґрунт.

Коли який хлоп утік від пана з жінкою й дітьми, то полишений ним ґрунт називав ся пустою. Пан не мав права прилучити його до свого ґрунту, але був обов'язаний осадити там якогось іншого хлопа.

Цісарські патенти дуже остро наказували, аби обшир хлопських, так званих рустікальних ґрунтів не зменшував ся, а обшир панських, домінікальних ґрунтів не збільшував ся коштом хлопських. Та про те дуже богато таких пусток пани таки поприлучували до своїх ґрунтів, позасаджували лісом або позаорювали.

Пан мав над хлопом право суду, надзору й опіки. Він сповняв супроти хлопа все те, що нині сповняють староства, ради повітові, повітові суди й низші податкові уряди. Пан сам або через свого мандатора стягав із хлопів цісарський податок, вибирав рекрута, іменував громадї вїта й присяжних, розділював і казав виконувати шарварки, кидавав фірманки, посилав людей на варті, організував погонї за злодіями та конокрадами, провадив вступні слідства з усякими злочинцями,

мав право вязнити підозрених. Окрім того мав пан над хлопами право вітцївське — патрімонїяльне, т. зн. міг їх карати на тілі, і на лихо ніякий закон не обмежував розміру тої кари.

Так виглядав той порядок, за котрим деякі наші пани й досї зітхають, уважаючи його найвідповіднішим для себе. Хлопи не дармо проклинали той порядок і доси проклинають його в піснях і оповіданнях; не дармо по скасованю панщини ставили хрести і під ними закопували панщину в видї фляшки з горівкою. Панщина для хлопа значила ненастанну кривду, темноту, здичіне і втрату почутя людської гідности. Бодай такі порядки нікому й не снили ся!

Та запитаете може: відки-ж узяти ся, з яких соків вирости ті порядки? Як се могло стати ся, що величезна більшість народа могла попасти в такий негідний стан, у таку владсть малої меншости? Попробую на се відповісти коротеньким історичним оглядом.

II. Панщина в старій Польщі.

Як жило ся нашим хліборобам у давню давнину, в часах самостійних князів руських? Вповні докладних відомостей про се не маємо, але з деяких свідоцтв можемо догадувати ся, що в дуже давніх часах наші люди жили родами, так як і тепер іще живуть декуди в горах. У кождім роді був старшина — чи то батько, чи старший брат; він поряdkував працю всіх у роді, держав у своїх руках здобутки тої праці і видавав їх для спільного вжитку; розсуджував спори між членами роду і відповідав за весь рід на-зверх. З часом кілька чи кільканацять таких родів, що жили обік себе, злучено в „во-лость“. Для ліпшої безпеки во-лость ді-лила ся на „десятки“ або „сотки“, що мали своїх „десятських“ та „сотських“. Усі ті нові поділи, dokonані князями,

не нарушували свободи тодішніх хліборобів. Вони жили собі дальше по давньому, в родах, і тільки були обов'язані платити князеві данину — чи натурою, чи грішми. Зрештою вони не знали над собою ніякого пана; в разі небезпеки йшли всі до війни, хто міг носити оружжя; решта ховала ся чи то в укріплені місця („городи“), чи по лісах та дебрах,

Та ось ненастанні війни руських князів між собою і з сусідами, часті напади на Русь хижих степових кочовників, а особливо Половців, а також Литовців, Ляхів та Угрів у XI, XII і XIII віках викликали значні зміни в громадським устрою Руси і в житю руських хліборобів. З одного боку повстала верства людей, що чи то ходячи з князями на війни загогатили з нагробованого добра, чи доробила ся купецтвом або яким иншим промислом, а з другого боку велика маса селянства страшенно збідніла. Воюючи з чужими племенами, Русини брали чимало людей до неволі; своїх свободних людей до неволі не забирали. Коли такого невольника не викупила його рідня, його або продавали на торзі, або осаджували на ґрунті. Поперед усього чинили

се князі, котрим після щасливого походу з поділу припадала головна часть здобичі. Таким способом обік стародавніх свободних осель повставали нові, заселені княжими невольниками, так званими смердами. Ті села були вже приватним маєтком князя. Вони не жили родами, як свободні, і не судилися своїм родовим судом, але стояли під управою князівських тиунів.

За прикладом князів почали швидко й багатші князівські дружинники, що нагарбали в війнах багато добра й полоняників, а далі й купці, що могли на торгах накупити таких воєнних невольників, осаджувати свої власні села. Пустої землі в ту пору було дуже багато і вона не мала майже ніякої ціни і не належала ні до кого. Таким способом по при свободні села повстало чим раз більше невольницьких, у котрих люди робили не на себе, а на свого пана, а з плодів власної праці одержували лише стільки, аби могли жити. В тих селах усе: і земля (управлена!) і худоба й будинки й знаряди й плоди й самі люди — була панська власність. Пани, що повставали таким способом чи то з вояків, чи з богачів, називали

ся боярами (від слова болій — більший) або боярами.

Та майже рівночасно з повстанєм тих бояр бачимо ще одну появу, котра на перший погляд могла би декого дуже здивувати. В XII і XIII віках, аж до великого татарського погрому 1241 року, число свободних осель і свободних селян на Русі швидко меншає, а число невольних хліборобів дуже швидко більшає. Свобідні люди чи добровільно чи недобровільно переходять у стан невольників або на половину невольних людей. Можна би сему дивувати ся, як би ми не бачили тої самої появи й по інших європейських краях у давніх часах. У старій Греції так само як і у Франції і в Німеччині при переході з кочового стану до рільничого рільнича людність була з разу свободна, а за яких 100—200 літ майже вся була в неволі у багатих панів, і то без оружної сили, без завоювання. Се стало ся головно тим, що через ненастанні війни та людність страшенно збідніла, і не можучи поносити наложених на неї державних тягарів, яких не знала давніше, задовжувала ся у богачів і за невиплату довгів попадала в невольництво. Вартість людської праці і люд-

ського життя в таких часах бувала дуже мала, натомість вартість грошей і всяких продуктів дуже велика; за позичені гроші багаті вимагали такого проценту, якого довжник ніколи не в стані був сплатити. Те саме було і в старій Русі, де за визичену вівцю довжник по році повинен був звернути 12 овець і 12 баранів, а де закон приписував, що в разі невиплати довгу свободний чоловік робився невольником свого вірителя.¹⁾

Особливо у нас, у Червоній Русі, в нинішній Галичині, ся переміна вільних хліборобів на невольників перед роком 1240 була доконана повнійше, ніж по інших частях Русі. Про се переконує нас те явище, що власне у нас, у Галичі, Перемишлі та інших червоно-руських князівствах, бояри мали найбільшу силу, коверзували князями, змовлялися то з Уграми, то з Ляхами, то з заграничними князями проти своїх, і не знаходили посеред простого люду нікого, хто міг би їм оперти ся. Татарські напади і татарська зверхність, під

яку підпав наш край на яких півтора-ста літ (від 1241 до 1383, т. є. до завоювання Червоної Русі польським королем Казимиром Великим), хоч опустошили значні простори, та про те зробили деяку полекшу хліборобам, бо або винищили, або геть прикоротили гордих та здирливих бояр.

З кінцем XIV. віку наша країна підійшла під пановане Польщі, де тим часом суспільний розвій пішов був зовсім іншою дорогою. І в Польщі з початку селянство було свободне і жило родами, незалежне ні від кого. Для спільних потреб такі роди селили ся близько себе і творили села, а кілька сумежних сіл лучило ся знов до купи в так зване ополє. Головне село в тім ополі називало ся чолом. Та прийнявши християнство з Німеччини, польські князі й вояки почали ще від X. віку переймати й німецькі громадські порядки. В Німеччині панував так названий феодальний порядок, котрий полягав на тім, що король уважав ся властителем усеї землі, яка була в його державі, разом із прикріпленими до неї хліборобами. За воєнні чи які інші заслуги він надавав частки тої землі поодиноким своїм воякам і достойникам,

¹⁾ Про се диви Н. Хлѣбниковъ, Общество и государство въ до-монгольскій періодъ русской истории. С. Петербургъ 1872; С. Соловьевъ, История Россіи съ древнѣйшихъ временъ і т. и.

надавав, розуміється, разом із оселеними на тій землі людьми, надавав не на віки, а тільки як досмертщину. Таке надане називалося з німецька лено (позичене), а з латинська *feudum*. Вояк наділений великим обширом такої королівської чи властиво коронної землі міг своєю чергою надавати менші шматки своїм дружинникам та прислужникам, що за те були зобов'язані служити в війні і платити данини вже не королеві, а йому. Такий наділений міг знов із свого лена наділяти частками ще менших посідачів. Так творилася правдива драбина, що йшла від найдрібніших свобідних феодалів аж до найвисшого — короля. Хлібороби не були невільниками, але не були й свобідними. Вони були прикріплені до рілі, мусіли безплатно робити і служити тому панови, що володів їх землею, але рівночасно як власність не того пана, лише корони, мали за собою опіку й охорону коронного уряду й закона.¹⁾

Стикаючи ся з Німцями і борючи ся з ними за свою самостійність, Польща

¹⁾ Див. S. Smolka. Początki feudalizmu. Lwów 1874.

від X. до XIII. віку виробила у себе порядки дечим подібні до німецьких, а дечим значно гірші для хліборобів. І тут наступив різкий розділ між станом хліборобським і лицарським, що з німецька прозвав себе шляхтою (від німецького слова *Geschlecht* — рід); і тут короля почали вважати властителем усеї землі і всіх людей у краю. Та виділивши ся з рівноправного хліборобського народу, шляхта не утворила тут феодалної драбини, як у Німеччині та інших західніх краях, але виробила так звану шляхетську рівність, котра не позволяла багатшому шляхтичеві підносити ся по над біднішим. Завзято пильнуючи тої рівности, польська шляхта дбала про те, аби ніякий поодинокий її член не міг від короля одержати якихось більших прав, ніж мали інші; що одержав один, се мусіли одержати також усі інші. Таким способом вийшло таке, що шляхта рівною лавою перла з одного боку до стіснення королівської власти, а з другого до обмеження й знівечення свободи всеї нешляхетської, а головнo всеї хліборобської людности.¹⁾

¹⁾ В. Б. Антоновичъ, Изслѣдованіе о крестьянахъ въ Югозападной Россіи, Кіевъ, 1870, ст. 3.

Можна сказати, що одно й друге удалось їй у повні і остаточно довело Польщу до упадку.

Аби показати, як польська шляхта від самого XIV. віку рішучо й ненастанно йшла до цілковитого поневолення хліборобів, приведу тут за порядком важніші ухвали шляхетських соймів і королівські закони, вимушені шляхтою від королів перед їх коронацією.

Ще в XII. віці, за пановання короля Болеслава I. з'їзд у Ленчиці 1180 року ухвалив просити у папи Олександра III. дозволу на те, аби можна було кидати церковну клятву на тих шляхтичів, що кривдять селян на їх маєтку.¹⁾ Може воно й не диво, що в тих воєнних часах лицарі надуживали свого лицарства на селянах; та все таки диво, що навіть такий моторний король, як Болеслав I, не міг дати собі ради з тими лицарями і мусів на те аж просити помочи папи.

З того, що знаємо про стан польського селянства до половини XIV. віку, виходить, що воно було ще досить свободне, підлягало князівським або коро-

¹⁾ I. B. Ostrowski. Badania krytyczno-historyczne i literackie, Berlin 1870, t. II., 97.

лівським судам, могло переходити з місця на місце і крім державного податку 12 грошів від лану платило дідичеві поголовне, та не робило панщини.) Селянин був паном своєї землі, міг передавати її своїм дітям, і пан не смів йому ані його дітям відбирати її. Селянин мав право висилати своїх синів до міста, на науку, до ремесла. Та вже тоді шляхта перла крок за кроком ломати ті свободи.

Статут Казимира Великого, виданий у Вісліці 1347 року обмежує свободу селян переходити з одного місця на інше. „Коли-б усі селяни мали необмежене право вільного переходу — читаємо в тім статуті, — то панські лани лежали би необроблені“²⁾. Задля того сей „król chłopski“ присуджує, що найбільше один або два селяни в році, коло Різдва, можуть покинути село і без панського дозволу. Тільки в такім разі, коли би пан насилував жінок або доньок селянських, коли би грабував, забирав і присвоював собі селянське добро, коли би через цілий рік був під

¹⁾ Антонович, тамже ст. 6.

²⁾ Helcel. Starodawne prawa polskiego pomniki, t. I: I. B. z Pobujan. Badania V., 27.

церковною клятвою, могли селяни бути свободні і покинувши свої ґрунти забирати ся, куди їм любо.

Як бачите, вже тоді пан міг допустити ся на селянині насильства, рабунку, а за те не мав іншої кари понад те, що селянин міг свободно втекти від него, лишаючи йому свою землю. З іншої постанови того самого статута видно, що пани вже тоді почали привикати до того, аби хлопську землю вважати своєю. Статут Вісліцький пише: „Заховесть ся декуди поганий звичай, що маєток бездітного кметя по його смерті забирає пан. Уважаючи сей звичай противним правді і безглуздим, постановляємо, що маєток має бути віддаваний своякам, як наказує право й справедливість.“¹⁾

По смерті Казимира Польща зроби́ла ся такою монархією, де шляхта вибирала собі королів. Звичайно при таким виборі вона пильнувала, аби у нового короля виторгувати для себе як найбільше користий. Сей контракт із королем звав ся *pacta conventa* (заклучена умова) і його король мусів запри-

сягти при коронації. Зараз перший вибраний король, Людвік угорський, на з'їзді в Кошицях 1374 р. признав шляхті обік інших важних прав також те, що з ланового, яке доси селяни платили до державного скарбу, від тепер тільки 2 гроші мали йти для держави, а 10 для дідича¹⁾.

Перші невиразні сліди панщини, т. є. даремної роботизни кметів на панських ланах бачимо аж при кінці XIV віку і то на самім заході Польщі, в Познанщині. В середній Польщі, а Мазовші у-перве заведено панщину на з'їзді в Ленчиці 1421 року, і то по одному дневи на тиждень від лану, по пів дня від пів лану селянської власности²⁾. Був се незвичайний, нечуваний давні́ше тягар для селян. Вони починають тікати зі своїх ґрунтів, ховати ся до міст, і ось Пйотрковський сойм 1496 р. наказує містам давати захист таким тікачам³⁾ і рівночасно постановляє, що хлопські сини не могли бути висшими духовними, каноніками, пробошами, а можуть бути ними тільки барони й шляхтичі, бо через настанов-

¹⁾ Антоновичъ, вказ. кн. 6.

²⁾ Ostrowski, Badania V. 135. 136.

³⁾ Volumina legum I. 253.

¹⁾ Helcel. I; Ostrowski z Pobujan. Badania V, 27.

люване хлопських синів на такі духовні гідности „робить ся заколот серед підданого нам поспільства“. Сю ухвалу ще скріплено на з'їзді в Радомі 1505 р. тим додатком, що такі духовні з хлопського роду могли би ставати в обороні своїх пригноблених братів і свояків селян. А коли би який хлопський син підступом дістав ся на таку впливову гідність, то тратить маєток і має бути вигнаний із краю. Ся ухвала, видно, дуже подобала ся шляхті, бо в р. 1510 її повторено на соймі Краківським, а 1538 і 1550 на соймах Пйотрковських¹⁾.

Ухвалою сойму Пйотрковського 1496 заборонено селянам утікати за границю. Кожний шляхтич мав право такого втікача безкарно зловити і примусити до роботи; сей сам наказ повторено й на соймі в Радомі додаючи виразно, що зловлений утікач мусить робити безплатно у того, хто його зловив, — розуміється, поки його не відбере його властивий пан²⁾.

На тім самім Пйотрковським соймі було постановлено, що тільки один син із хлопської родини може за дозволом

пана йти до міста, до науки чи ремесла. Одинак мусить лишити ся в селі. Скінчивши науку, хлопський син мусить назад вернути в село і тільки тоді, узявши дозвіл від пана, може йти де хоче і шукати собі зарібку¹⁾. І сю ухвалу повторив сойм Радомський 1503 р. з додатком, що коли би такий хлопський син утік без панського дозволу, має бути зловлений і без суду, без права відданий назад панови. А ухвалою сойму Радомського 1505 р. скасовано зовсім застережене ще Казимиром Великим право, котре хоч одному підданому в році позволяло вийти з села без дозволу пана²⁾. Та й сего шляхті було за багато, бо на соймі в Бидгощі 1511 р. скасовано сю постанову „як мало справедливу і противну загальній (тобто шляхетській) свободі“. Вже сойм 1519 р. постановляє, що селян і селянських синів, котрі шукають зарібку по містах, повинні міські уряди ловити і змушувати до роботи при будові укріплень, а се тому, аби шляхта не терпіла через не-

¹⁾ Vol. leg. I., 259.

²⁾ M. Bobrzyński. Karta z dziejów ludu wiejskiego w Polsce (Rocznik Akademii umiejętności w Krakowie 1891—92. стр. 153—195).

¹⁾ Vol. leg. I., 366, 410, 503.

²⁾ Vol. leg. I., 253.

достаток слуг і робітників¹⁾). А в ухвалі сойму Краківського 1532 р. сказано виразно, що треба ловити не тільки кметів, але й кметівських синів, коли не мають від пана дозволу на вихід із села. „Зловлені — говорить ся в тій ухвалі — мають працювати, поки властитель не відбере свого селянина“. Сю ухвалу сойм оправдує тим сумним явищем, що „через злосливість кметів-утікачів пани не мають слуг і робітників“²⁾). Злосливі селяни! Не хотіли бути невірниками!

Чому як раз від 1496 р. починається той напір шляхти на свободу селянства? М. Бобжинський вияснює се тим, що не довго перед тим, 1466 р., Польща здобула собі Торунь і доступ до Балтійського моря. Тепер можна було подумати про розвій торгівлі, особливо збіжжю. Польські шляхтичі, що доси займали ся головно війною та ловами, зрозуміли важність управи ланів, а для управи треба їм було дешевих і послушних робітників. До сего вели три дороги: треба було привязати селян до землі, відняти їм особисту свободу і наложити на них обов'язок без-

¹⁾ Ostrowski, Badania V, 30.

²⁾ Vol. leg. I, 503; Ostrowski, Badania V, 29.

³⁾ Там-же.

платної праці на пана. До всего того вже були початки зроблені давнніше; від 1496 до 1520 прийшла доба завершення ганебної будови — цілковитого поневолення польського селянства.

Сойм 1519 р. застав три роди селян-підданих: 1) таких, що вже тоді робили більше, як по одному дневи панщини та тиждень; 2) таких, що робили її менше, навіть по чотири дні на рік; і 3) таких, що не робили її зовсім, відкупили ся від неї і платили чинші або грошима, або осипами, або якими иншими послугами. Отже сойм 1519 р. лишаючи без зміни долю першої й третьої купи, запровадив для середньої обов'язкову панщину по одному дневи на тиждень. Але вже в слідуючій 1520 році сойм повторюючи ухвалу попереднього року, вложив той сам обов'язок (1 день панщини на тиждень) також на тих селян, що вперед викупили ся від неї і платили чинші, а зробив виємок тільки для чиншівників у королівських добрах, тай то тільки для тих, що викажуть ся писаним королівським привілеєм на те, що їм панщину перемінено на чинші¹⁾).

¹⁾ М. Bobrzyński, там-же стор. 167, 168.

Та сего не досить. М. Бобжинський зазначає цікаву річ: у польських законах про дальший зріст панщизняних тягарів по 1520 році вже зовсім нема мови. Що се значить? Чи ті тягарі справді не збільшувалися? Де там! З пізніших інвертарів знаємо, що збільшувалися страшенно, але про се вже не треба було говорити на соймах. Шляхта добила ся того, що хлоп зробив ся її приватною власністю, її худобою, з котрою вона могла робити, що хотіла. Се вона осягнула тим способом, що піддала хлопів цілковито своєму власному судови, заперла йому дороги з разу до міських, а далі й до старостинських та королівських судів. Початок до сего зробив той сам пам'ятний пйотрковський сойм 1496 р. В його констітуції, повтореній соймом 1501 р., заборонено міщанам позивати селян за довги перед міським судом, а в 1551 році надто винято селян і з під старостинського суду і наказано старостам, аби селян за всякі провини не судили самі, а позивали перед їх власного пана (Bobrzyński, там-же 169, 170). Правда, такої соймової ухвали, де би селян зовсім виключено від добродійства права, нема, але в судах виробив ся звичай не приймати від селян скарг

на їх панів. Уже 1518 р. в Кракові королівський ассесорський суд відправив селян, що прийшли скаржити ся на свого пана, заявляючи, що селяни не повинні позивати своїх панів перед королем (Bobrzyński, там-же 170).

Таким робом уже коло 1520 року в Польщі було довершене те, що творило головну основу панщини: селянин був прикріплений до землі, не міг із неї рушити ся без волі пана, платив панови данину грішми, і мусів безплатно робити на панській лані. „Від пана виключено залежало — пише М. Бобжинський — чи й коли захоче звільнити підданого з підданства, аби переніс ся до міста чи перебрав ся де инде; від пана залежало, які підданські тягарі, чинші чи роботизни наложить на підданих і в яким розмірі. За кривди, рани і вбійство селянин або його сім'я не могли скаржити свого пана. Таким способом підданство сільського люду зробило ся законом, хоч сего не затверджувала ніяка державна власть. Адже-ж пани самі мали рівночасно в своїх руках уся законодавча власть“ (М. Bobrzyński, там-же 171).

Справді, дійшовши так далеко вже не було куди йти далі. Пізніші поль-

ські постанови про селян уже не потребують посувати справи на перед, а тільки ставлять неволю селянства в яркійшій світлі. По смерті останнього Ягайлону, в ухвалах тзв. конфедерації 1573 р. бачимо образ цілковитої неволі польського хлопа: шляхта вже присвоїла собі право не тільки вповні розпоряджати маєтком і особою хлопа, але також судити й карати його і то не тільки в справах світських, але і в духовних. Хто би переховував у себе втікача хлопа, мусів платити величезну грошеву кару (300, пізнійше 1000 гривен); а хто би не хотів віддати його властителям, той був винятний з під права, т. є. тратив усі права маєткові й політичні. Селянин не міг свідчити в суді, не міг заключити ніякого правного акту, не міг жалувати ся на шляхтича, не міг бути ніяким урядником, не мав ніяких прав політичних. Шляхтич міг хлопа вигнати з ґрунту й хати, продати, скалічити і навіть убити безкарно¹⁾. Тільки коли шляхтич зранив чужого хлопа при роботі або напав його в хаті, платив 10 гривен зраненому, а 10 гривен його пану; за вбивство чужого селянина платив подвійну

¹⁾ J. B. Ostrowski. Badania V, 35.

ціну. Се було постановлено конституцією 1576 р. Та вже 1581 р. вельможним законодавцям ся ціна за панське „бидло“ видавала ся занадто низькою, і вони підвисшили її на 30 гривен — 15 сїм'ї вбитого, а 15 пану (Volumina legum II, 1012). А 1631 р. підвисшено ціну за вбивство чужого хлопа на 100 гривен (Vol. leg. III, 681). Розумієть ся, се був закон тільки для панів; для хлопів була инша справедливість. Хлоп, коли вбив другого хлопа, підпадав карі смерти по закону з 1581 р. (Vol. leg. II, 1012). Не даром польський письменник XVI віку Андрій Фрич Моджевський пише: „Говорю про неволю, якою пани обтяжили селян. Продають їх, як худобу; коли пан захоче, то змушує хлопа, аби вступив ся зі своєї посілости, зі своєї землі. Шляхта називає селян і поспільство звичайно собаками. Раз у раз чуєш найбездистиднійші голоси: хто вбє хлопа, то так як би вбив пса“.

В нашій Червоній, нині Галицькій Русі перехід від старих руських порядків до тих польських, які зложили ся твердо вже під кінець XVI віку, відбував ся помалу. Руські порядки не були змінені відразу, але обік них звільна насаджувано инші, що помалу приглу-

шували старі. Багатство свободних земель, лісів, полонин приваблювало до нашого краю з усіх боків осадників, що приносили сюди також свої „права“. Панами в краю були Поляки і вони підлягали польському праву. По містах оселили ся Німці на „німецьким“ праві. В горах і по Підгір'ю були, здасть ся, ще від руських часів села осаджені на „волоськім“ праві, а головна часть людности — Русини, підлягала руському праву. Жида судили ся своїм правом, Вірмени своїм, — одним словом, була правдива вавилонська замішанина правних порядків.

Як-же-ж жило ся хліборобській людности серед такої многоти прав? У початку XV віку і ще й геть пізнійше бачимо в Червоній Русі двояку хліборобську людність — свободну й несвобідну. Несвобідні люди ділять ся на два розряди — невільників і так званих каланників; свободні або кметі були також двоякі: данники й люди служебні. Хоча польське правodawство вже в XIV віці не знало невільництва, то в Червоній Русі невільники були ще геть у XV віці. Правда, торгу невільницького тут не було, але невільників можна було держати і спро-

ваджувати до краю. Невільники стояли під руським правом, котре признавало невільництво. Поляк, католик, не міг бути невільником; польське право йшло навіть далі і признавало, що християнин не міг бути невільником, але Поляки в Червоній Русі радили собі так, що Русинів, православних, не признавали християнами. Невільників дуже часто держали Жида; вони часто перепродували їх і набували за не виплату довгів.

Другий відділ невільних людей, то були каланники¹⁾. Се були хлібороби прикріплені до землі. Вони не мали права покидати свого житла, зрештою мали своє господарство, могли набувати й продавати свою власність, провадити процеси, хоч не самі, а через повновласників. За те вони були обов'язані робити на пана, відбувати „тяглу“ службу. Каланники жили тільки в королівських або церковних маєтностях. Правдоподібно се були люди, котрих колись Татари набрали в неволю і пооселявали

¹⁾ Се слово заховало ся й доси в устах народу на Підгір'ю (язичув його в Дрогобицькій пові) в значіно бідного господаря; каланити — бідувати.

в сусідстві своїх кочовищ та кріпостий, аби їм достарчали хліба.

В подібнім положенню була ще одна купа невільних людей, що їх звали ординцями. Вони також жили в королівських селах (у Солонці та Жиравці коло Львова і Хохоневі коло Галича), також не мали права вільного переходу і мусіли достарчати підвод для королівської потреби. Та права їх були троха більші від прав каланників; вони могли набувати й продавати також землю, свідчити в суді, мали свою громадську самоуправу (громада в них називалася „орда“) і стояли під завідуванем королівського старости. Панщини вони не робили, а тільки возили королівську пошту. То-ж не диво, що з часом, коли сусідня людність підпала під польські підданські закони, положене тих ординців було дуже корисне, і львівські старости довго силкувалися наложити на них те саме ярмо, яке двигала решта людности.

Села, що лежали близько замків і укріплених міст, ділили ся на сотні. Люди в тих сотнях називалися сотними людьми і мусіли „відбувати службу“ при замках — достарчати підвод, відбувати сторожу, оброблювати

поле, сповняти всякі послуги в замку. Вони також не мали права вільного переходу, і з часом їх положене стало дуже лихе, коли первісна замкова послуга перемінилася на щоденну панщину.

Всі ті купи невільних людей жили під руським правом, що допускало невільництво. Та при тім руське право де в чому було корисне для людности, бо давало громаді значну самоуправу; вона сама вибирала собі голову, тіуна або атамана, сама розділювала землю між поодинокими членами громади, сама (вічем, а не через вибраних урядників) розсуджувала свару між своїми членами і разом відповідала за кожного свого члена перед посторонніми панами та перед властями. Для того руська людність не хотіла покидати ся руського права. Але шляхті воно було не до смаку, і вона оселялася чим раз більше осад чи то на волоськім, чи на німецькім праві. В тих оселях порядки були зовсім інші. В селах на німецькім праві головою (сотником) був або сам пан, або хтось, кого він назначив; громада не мала вибору, а тільки добирала йому до помочи лавників. Солтис судив своїх підвладних селян і розділював

між них тягарі. Розуміть ся, що такий устрій був дуже на руку шляхті, бо позволяв їй найшвидше заводити по селах такі підданські порядки, які були в Польщі. От тим то не диво, що від 1435 р., коли в Червоній Русі заведено польське право і польські суди, до кінця XV віку число осель на німецькім праві все збільшуєть ся, поки в кінці зовсім не пропали невеликі решти староруського вічевого порядку по селах і не запанувало обік панщизняних тягарів також панське (домініяльне) судівництво.

Те саме було й із селами осадженими на праві волоськім. Здаєть ся, що першими осадниками в тих селах були Волохи — вівчарі, пастухи. Ті села повставали в гірських сторонах, де були великі ліси та полонини, а поля під хліб мало. Селом порядкував вибраний князь; кілька сел творило край, що стояв під кермою крайника. Два рази до року всі селяни з цілого „краю“ сходили ся на віча (збори), судили свої спори, зносили чинші та данини. Панщини вони не робили.

Так само не робили панщини й свободні селяни, кметі, що жили в так званих дворищах. Правда, через коро-

лівські надання земля, котру вони посідали колись, тепер була власністю панів, і вони мусіли від неї платити чинш. Але по за тим вони були зовсім свободні, могли переходити з місця на місце; при тім не треба забувати, що пустої землі було тоді дуже багато, так що кожний міг займати її, кілько лише міг обробити. Та з часом перехід кметів із місця на місце робить ся чим раз труднішим, обшир дворищ через поділ зменшує ся, тагарі ростуть, і вже в XV віці багато вільних кметів добровільно записує ся чи то в ординці, чи навіть у каланники, поки в XVI віці всіх їх не зрівняло одно важке підданство¹⁾.

Від того часу доля наших селян булт тяжка, однастайна. Лиш зрідка трапляли ся проблиски такі, як козацькі війни, коли селяни тисячами підіймали ся проти панів. Ті проблиски були короткі і не принесли селянству ніякої пільги. Зміна настала аж по упадку шляхетської Польщі.

¹⁾ Про все те просторо й докладно сказано в книжці И. А. Линниченко, Черты изъ исторіи сословіи въ Галицкой Руси XIV—XV, Москва 1894, а також М. Груевський, Історія України-Руси т. V, ст. 107—221.

III Галичина під Австрією. Марія Тереса і Йосиф II.

В 1772 році Польщу розібрано, хоч на разі ще не всю: Австрія, Росія і Пруси взяли по доброму кусневи краю, решту полишено польському королеви. Австрія дістала Галичину майже в такім об'ємі, як тепер.

В Австрії панувала тоді цїсарева Марія Тереса. Вона з разу не хотїла мішати ся до розбору Польщі, та улягла намовам пруського короля Фрідріха II. Кажуть, що вона з слїзми в очах підписувала декрет на розбір Польщі.

Перша дуже важна постанова, яку новий австрійський уряд видав по забранню Галичини, була та, що скасовано старий польський спосіб войовання, так зване *pospolite ruszenie*. В Польщі шляхта тільки собі самій присвоїла право носити оружє і йти на війну; вона во-

ліла довести Польщу до упадку, нїж допустити до утвореня регулярного війська, бо се було би значило — дати підданам оружє в руки, а се було би з часом муїло повести й до наданя підданам більших прав, більшої свободи. Отже перша постанова австрійського уряду підтинала в самім корені той шляхетський порядок. Замість виключно шляхетського війська мало бути заведене військо з охотників на вербованих і оплачуваних із державної каси: дотеперішній обов'язок шляхти до „*pospolitego ruszenia*“ перемінено на грошевий податок, так звану контрибуцію. Се була перша важна постанова, видана ще в грудні 1772 р., перша діра проломана в мурі старих польських панщиняних порядків. Тою дірою поплили нові і що-раз нові хвилі, грозячи в першім розгоні зовсім розмити дотеперішню хлопську неволю.¹⁾

Аби відповідно розложити військову контрибуцію на всіх шляхтичів, муїв уряд знати їх заможність, їх доходи. І ось патентом із 22. грудня 1772

¹⁾ Moritz Drdaekiv. Ostrow. Die Frohnpatente Galiziens. 138; Klunker. Die gesetzliche Unterthansverfassung in Galizien II. 106.

року наказано всім дідичам, аби як найдокладнійше посписували всі ґрунти свої і своїх підданих, їх повинности в роботизні, чиншах і данинах, одним словом усе, що може вплинути на вимір податку. Мав уряд чимало клопоту з панами, поки постягав ті описи, та в кінці таки їх постягано і зложено до купи; вони називають ся основними інвентаріями (Stock-Inventarien) і були вихідною точкою при всіх дальших змінах, а також при спорах між громадами й підданими за-для панщини.¹⁾

Як бачите, уряд зразу не тільки не змінював ні в чім старих панщизняних порядків, але навіть немов би тихцем дозволив дідичам повписувати в ті інвентарії такі тягарі на хлопів, які самі хотіли. Інвентарії мали робити самі пани, без контролі уряду, і деякі пізнійші польські письменники виразно бють за се на австрійський уряд і кажуть, що він властиво погіршив долю підданих, бо в тих „штокінвентаріях“ пани повписували собі такі роботизни, данини та оплати, яких уперед ніколи від селян не мали і до котрих тепер при помочи

¹⁾ Klunker, II, 106—107; Ostrow, 138.

уряду могли їх присилувати. Зараз побачимо, що ті закиди зовсім неоправдані.

Уряд знав дуже добре, що в тих панських інвентаріях може бути багато неправди, можуть бути хлопські тягарі подані більші, ніж були вперед, а про те панські доходи менші ніж були на правду. От тим то видано 25. лютого 1774 р. новий патент, котрим завізвано панів до щирого і правдивого зізнання (фасії) своїх доходів, а тим, котрі би сего не зробили, загрожено карою. Та правдиве фасіоноване доходів — се була з давен давна для польської шляхти така річ, котрої вона не любила гірше хрину. Минав рік 1774, а фасій або зовсім не було, або понадсилано зовсім фальшиві. Патентом із 17. грудня 1774 р. дано всім панам іше три місяці часу до намислу, аби визнали правду; певна річ, що чимало панів було доткливо покараних за фальшиві фасії. На підставі тих двох документів, штокінвентаріїв і фасій, заведено патентом із 8. цвітня 1775 року рустікальний податок для Галичини. Сі два документи були також підставою до означування підданих повинностей. Тай то не виключ-

ною підставою.¹⁾

Патентом із дня 5. січня 1781 р. постановлено, що тільки такі штокінвентарії мають мати повну важність, проти котрих піддані від самого початку австрійського пановання не підносили ніяких жалоб і котрі подано згідно в штокінвентаріях і в пізнійших фасіях. Коли-ж селяни жалують ся на ново наложені тягарі і можуть старими, ще з польських часів, інвентаріями або іншими документами доказати, що давнійше такого тягару не поносили, або коли пан вимагає від селян більше, ніж сам подав у фасії 1774 р., то сей новий тягар мусить бути скасований.²⁾ Та се був тільки перший крок до обмеження панської всемогучости. Правда, поки жила цїсарева Марія Тереса, все йшло неначе то по давньому: селяни робили по шість днів на тиждень, мучили ся на далеких фірманках з панським набором, терпіли тисячні знущання від панів і їх підручних урядників. Виданий 3. червня 1775 р. патент, котрим цїсарева упомінала панів, аби поводили ся по люд-

¹⁾ Klunker, II, 110—115: Ostrow, 138—139.

²⁾ Ostrow, 137—138: Klunker, II, 115—116.

ськи з підданими і не вимагали від них більше по над те, що стоїть приписано в інвентаріях,¹⁾ не міг мати ніякого значіння, бо був занадто загальний. А до того ще цїсарева в інших патентах (н. пр. з 10. марта 1774 р.) виразно давала до пізнання, що не думає ні про яку глибоку зміну підданської долі, упомінала підданих, аби покірно й послушно відробляли панщину і сповнювали наложені на них повинности, а лїнним і непокірним грозила тяжкими карами.²⁾ Що правда, вона сама в своїх приватних добрах у Чехії та Моравії попереминювала селянам панщину на чинші, але при тім казала виразно голосити, що робить се тільки як дідичка в своїх власних селах, а не як цїсарева, значить, не для цілого краю. Але селяни в Чехії та Моравії не хотіли сего розуміти. Пішла чутка, що цїсарева зовсім дарувала панщину, але пани й урядники сховали се цїсарське розпорядженє. Через те в многих повітах дійшло до розрухів і бунтів, котрі треба було втихомирювати силою оружя. Отсе й знео-

¹⁾ І. Заневич, Літературні стремління галицьких Русинів 1772 до 1872 (Жите і Слово I, 212).

²⁾ Заневич, там-же 211—212.

тило цїсареву під koniecь житя до всяких перемін у підданських відносінах.¹⁾

Та ось 1780 р. Марія Тереса вмерла і пановане обняв її син, знаменитий цїсар Йосиф II. Він уже довго перед тим, іще від 1765 року, обік своєї матери завідував справами держави, обїхав пару разів усї краї і старав ся пізнати їх стан і потреби. Він був перенятий просвітними, поступовими думками свого часу і сильно вірив у те, що самовладний, просвічений монарх силою своєї волї та державної власти може підняти всю суспільність на висшій ступїнь розвою. Відповідно до тодішньої політичної науки Йосиф II. уважав хліборобство головним богатством краю, а стан селянський найважнїйшим станом, тим, що своєю працею годує і збогачує всї інші. І він постановив собі зробити все, що можна, для піднесеня сего стану. Горячий і відважний, люблячи завсїгди йти просто до мети, він зараз на початку свого самостїйного правлїня письмом до надворної

¹⁾ Grünberg, Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien, т. I, стор. 277—278.

канцелярії з д. 23. цвітня 1781 р. заповів, що його мета „знести в цілій державі підданське невільництво і запровадити умірковане підданство“.¹⁾ На сам перед се мало стати ся в Чехії та Моравії, і хоча пани не дуже тому були раді, а навіть урядники надворної канцелярії не дуже за сим тягли, вийшов уже 1. падолиста 1781 р. цїсарський патент, котрим знесено підданське невільництво.

Користи, які давав сей патент селянам, були ось які:

1. Піддані повинні були й на далї слухати своїх дїдичів, але від тепер могли женити ся без дозволу дїдича, а тільки завідомивши його, а дїдич повинен був безплатно засвідчити се карточкою.

2. Підданому вільно буде без дозволу дїдича віддавати дітий до ремесла й до шкіл.

3. Підданий може шукати собі заробітку де хоче, а тільки має мати відпустку від дїдича, котру той повинен йому дати безплатно.

4. Дїдич не може силою брати дітий свого підданого до своєї послуги;

¹⁾ Grünberg, там-же I, 282—283.

тільки такі сироти, що не мають ні батька ні матери, повинні за звичайну заплачу служити в дворі що найбільше три роки.¹⁾

Сей патент видано й для Галичини 5. цвітня 1782 р.;²⁾ се був перший важний крок по дорозі до тих основних змін, які задумав перевести Йосиф II. Ще перед тим, патентом із д. 20. листопада 1781 р. він постановив тимчасово, що панщина не може виносити більше, як три дні на тиждень.³⁾ Д. 16. червня 1786 р. вийшов знаменитий Йосифів панщизняний патент, котрим сей тимчасовий стан перемінено на постійний, подано докладно довготу робучого дня (літом 12, зимою 8 годин), заборонено один день панщини ділити на два, два до пів вироблені дні складати на один, накладати на одну родину разом пішу й тяглу панщину, перемінювати пішу роботу на тяглу або тяглу на пішу з більшим числом осіб, ділити супряг тяглої панщини на двоє, завдавати підданим якийсь певний розмір роботи

¹⁾ Grünberg, I, стор. 286.

²⁾ Ів. Заневич, вказана праця «Жите і Слово I, 355).

³⁾ Klunker, II, 129.

(н. пр. маєш стільки зорати, скосити чи зжати). Від тяглої панщини мали бути піддані звільнені в часі зарази на худобу. Комірники мали робити 12 днів у рік, що місяця не більше як один день; комірники старші по над 60 літ, каліки та вислужені вояки мали бути вільні від панщини. Панщину треба було що тижня в неділю заповідати з гори на цілий тиждень, аби підданий знав, коли має час для свого господарства. Зимові панщизняні дні не сміли лишати ся на весну або на літо; коли підданий з власної вини пропустив день роботи в тижни, мав його відробити в слідуючій тижни. Коли підданий мав панщини не більше як 52 дні в році, то пан не смів жадати від него більше як один день у тижни. При далеких фірманках пан повинен підданому всі потрачені дні відчислити від панщини, надто дати йому стравне для него і для худоби і гроші на рогачки, пороми і т. и. Надто не повинен один підданий у році їздити більше як 40 миль дороги. Пан може жадати від підданих, аби переходили на роботу з одного фільварка на другий, але не надто далеко; та він не міг визичувати своїх підданих, аби робили панщину кому ин-

шому. Нічна варта при дворі мала бути вчислювана до панщини. Пан не міг силувати підданого, аби окупував свою панщину грішми, але такий окуп за обопільною згодою і з повідомленем окружної влади був дозволений. Коли підданий мав подвійну панщину, дідичеві й попови, то обі разом не могли виносити більше як три дні в тижни. Пан не смів силувати підданого до жадних інших робіт ані данин по надті, які були приписані сим патентом, хоч би вони стояли в давніших інвентаріях. Пан ні за що в світі не міг ділити підданських (рустікальних) ґрунтів ані розпоряджати ся ними, не міг силувати підданого до жадної роботи по надте, що приписано в патенті, навіть за запластою. Громадських шарварків, зібраних для направи доріг, мостів та гребель, пан не міг уживати до своєї польової роботи; так само не міг силувати підданих до двірської служби ані за панщину ані за самовільно встановлену плату, але мусів їм платити відповідно до добровільної згоди. В кінці патент остро забороняє всякі звичаєві, в інвентаріях не записані роботи та дачки, котрими пани та їх служба гнобили підданих — а був їх довжезний

ряд (§§. 47—48); назву тут лиш деякі з тих заборонених старопольських звичаїв: комірне — платив підданий за комірника, що жив у його хаті; сольове — платило ся панови від кожної топки купленої соли; чопове — платило ся від кожної бочки купленого пива чи горілки; міркове — платив підданий гайдукови, що перемірював збіже, яке підданий привіз панови за чинш; вагове — підданий мусів у дворі важити свій тютюн і овочі і давати з того панови десятину, а гайдукови за вагу; торгове — платив підданий від кожної фіри, що їхала на торг зі збіжем, овочами, сіном, горшками й склом; виборове — платила громада панови за те, що вибирав для неї війта й присяжних; святочне — дарунки для панських офіціялістів; гайдучне — датки для панської служби. Далі зніс патент примус горілчаний, т. зв. куніці, т. є. дарунок для пана за дозвіл підданому взяти шлюб. У кінці остро заборонено панам, аби розсуджуючи свари між підданими не сміли накладати на них грошевих кар. Переступлене тих закарів називало ся утиском, або з латинська прегравацією, і остатній параграф патенту постановляє,

що котрий пан сего допустить ся, буде змушений повернути підданому його кривду подвійно або й потрійно.¹⁾

Перший раз тут від непамятних часів прийшло ся польським панам побачити границі своєї власти та порозуміти, що за переступлене тих границь по голови не поглядять. Перший раз посторонні очі заглянули так глибоко в їх „домашню справу“, т. є в їх відносини до підданого-хлібороба. Можна зрозуміти, що пани не дуже тому були раді.

Та цісар Йосиф не зупиняв ся на половині дороги, а поступав чим раз далі. Швидко по виданю першого патенту настиг другий: 17. серпня 1786 р. вийшов надворний декрет про судівництво по селах, котрим доповнено давнійші патенти про сю справу, а власне з д. 1. вересня 1781 р. про поступуване при спорах між підданими й дідичем і з д. 24. червня 1784 р. про те, що судівництво для селян має бути безплатне.²⁾ В усіх тих патентах важне те одно, що селя-

¹⁾ Ostrow, 137—185: порівняй того-ж Lexicon der politischen Gesetze für Galizien und Bukowina, Wien 1842, I, 235—274.

²⁾ Ostrow, Die Frohnpatente Galiziens 211—243.

нинови дано можливість жалувати ся на кривди, хоч і утруднено йому ті жалоби дуже значно. За польських часів селянин не міг ніде жалувати ся, для него не було ні суду ні права. Друга важна річ отсих патентів була та, що в справах, що доторкали цілої громади, закон позволяв селянам вибирати депутатів і давати їм повновласть до ведення громадського процесу; се були так звані пленіпотенти. В кінці третя важна річ була та, що хоч і полишено дідичеві право судити дрібніші справи своїх підданих, але рівночасно зажадано від него доказу, що зуміє судити по закону, зажадано невеличкого екзамену. Коли-ж дідич такого екзамену не здасть (ну, а котрий же дідич захотів би був тоді покрити себе вічним соромом і здати екзамен?), у таких разі він мусів держати й оплачувати екзаменованого судію, так званого юстіціарія або по просту мандатора. Такий мандатор був, як то кажуть, ні рак ні риба, ні державний урядник ані приватний урядник, а сего й того по троха. Держава екзаменувала його і признавала відповідним на уряд, а потім пускала: шукай собі місця, де хочеш. Пан приймав його, оплачував і міг відправити,

та про те він за своє урядоване відповідав не перед паном, а перед урядом, і уряд міг також карати або зовсім усунути його. Як бачимо, становище мандатора було дуже трудне. Треба було догодити і пану й урядови, що тоді жили з собою як пес із котом. Не диво, що ті мандатори лишили по собі серед нашого народу дуже лиху пам'ять, хоча між ними були й щирі та розумні і на свій час поступові люди. Та не треба забувати, що через заведене мандаторів Йосиф II. зробив дуже важну щербу в давніх панських привілеях: відібрав панам із рук судівництво над хлопом. І хоча закон наказував, що в разі кривди від пана або від його слуг селянин поперед усього мусить іти зі скаргою до того самого пана, а тільки тоді, коли би йому тут не зроблено справедливости, може удати ся до циркулярного уряду, то на правду хлоп із усякою скаргою йшов на сам перед не до пана, а до мандатора. Правда, мандатор аж надто часто готов був робити так, як того вимагала панська користь; але при тім він мусів оглядати ся на закон і на уряд далеко більше, ніж сам пан, бо знав, що па-

нови уряд не швидко допече, а йому може дуже швидко доїхати кінця.

Та все те доси зроблене було тільки малим початком того, що думав зробити цісар. Йому хотіло ся бачити Австрію державою одноцільною, розумієть ся, німецькою, з однаковими скрізь установами, під кермою необмеженої волі монарха; він був, як кажуть по книжному, централіст і автократ. Він бачив добре, що шляхта в кождім краю має свої окремі спомини, окремі змагання, покликаєть ся на окремі давні привілеї. Тільки селянство, поневолене, притиснене й кривджене — так думав цісар — має скрізь однакові інтереси і може подати тривку підпору для його політичних змагань. Треба, значить, оперти ся на селянстві, допомогти йому до свободного розвою й скріплення, а за-для сего вкоротити руки шляхті, а тоді й політичну ціль можна буде досягнути.

До сего вели на думку Йосифа II. дві дороги рівночасно: регуляція оподаткування ґрунтів і регуляція відносин між панами та підданими.

Як перші виломи в старопольських порядках зробив австрійський уряд із

чисто скарбових, податкових причин, так і тепер зміна податкових порядків мала служити основою дальших, безмірно важних перемін у цілім суспільнім порядку. Давній податок, званий контрибуцією, показав ся зовсім недостаточним; його стягали самі домінії, розумієть ся, кривдячи при тім не раз підданих, а їх власні фасії були переважно фальшиві. І от цісар задумав замість контрибуції запровадити загальний податок ґрунтовий, котрий з додатком домового чиншу по містах мав бути одиноким безпосереднім податком у державі, „бо — писав цісар ще 1783 р. — земля, котру природа дала чоловікови для удержання, се одинокє жерело, з котрого все випливає і до котрого все назад вертаєть ся, і котре по всі часи лишаєть ся тривке й незмінне.“ Ремесла й фабрики мали бути вільні від податку. Ґрунтовий податок мав опирати ся вже не на панських фасіях, але на докладнім помірі всего управного ґрунту і на пізнаню всіх доходів, які він дає. Патентом із 30. цвітня 1785 р. цісар установив по всіх краях комісії для dokonання помірів і оцінок доходу. Аби влєкшити роботу, він велїв не вдавати ся в обчислюване чистого доходу, але подати

на разі тільки ґуртовий (брутто) дохід із ґрунтів. Сей перший у Австрії катальний помір трєвав 4 роки і був уже скінчений в осени 1789 р. Хоч і який він був недокладний, а все таки виказав, що при детеперішнім оподаткованю підданські ґрунти подані були більше-менше вірно, але своїх власних, домініяльних ґрунтів по всіх австрійських краях пани затаїли майже цілу третину.¹⁾

Від д. 1. падолиста 1789 р. ввійшло в жите нове оподаткованє. Обчисливши весь виказаний ґуртовий дохід із ґрунту цісар постановив так: ґрунт має служити хліборобови поперед усього до власного удержання і людського житя; тільки з того, що лишить ся по над се, може брати одну часть держава, а одну ділич. Цісарський патент із д. 10. лютого 1789 р. поклав тут таку міру: з кожних 100 ринських ґуртового доходу 70 повинно лишити ся селянинові на кошти власного удержання і на господарство, 12²/₁₀ має брати держава як рустикальний податок, а 17¹/₁₀ має брати ділич як вартість панщини і всіх підданських данин. Податки мав стягати не

¹⁾ Grünberg там-же I. стор. 315, 317, 338.

дідич, а вїйт, і віддавати їх окружному поборцєви.¹⁾

Нема що й казати, що ся Йосифінська „регуляція податкова“ викликала серед шляхти цілої Австрії величезну бурю. Тут уже було не до жартів! Цісар не обчищував уже панщизняне дерево з хробаків та гусільниць, не відтинав сухі гильки та погані парости, а прикладав сокиру до самого кореня. Не досить, що оподаткованє рівномірно дотикало панів і підданих, але головна основа панського добробиту — панщина і хлопські данини — була страшенно вменшена. Доси пани в Галичині зовсім инакше міряли! На 100 ринських гуртового доходу з підданської землі вони лишали підданому на жите й господарство 20, а собі брали 80! Не о много ліпше було й по інших краях, так що Йосифінська регуляція податкова, ніби то не торкаючи основ панщизняного порядку, від разу зменшила розмір панщина на четверту чи навіть пятау часть.

Та головна основа регуляційного патенту з д. 10. лютого 1789 р. йшла

¹⁾ Занєвич, вказана праця (Жите і Слово IV, 399); Grünberg, вк. кн. I. 322, 223.

ще далеко дальше. Сей патент, то найважнійше, найсмілійше, справді революційне діло Йосифа II.: ним знесено зовсім панщину. Обчисливши податкову повинність підданих на гроші, патент пише далі: „Гроші мають бути на далі одинокою мірою й формою підданських повинностей. Панщизняна робота, осипи й данини натурою для найбільшої часті селянства, то є для всіх тих, що платять по над 2 ринські ґрунтового податку, мають бути скасовані й перемінені на грошеву данину. Тільки комірники й халупники, що платять менше як 2 ринські податку, лишаютъ ся далі при панщині“. Так само й ті чиншівники або панські слуги, що сиділи на панських (домініяльних) ґрунтах, не підпадали під приписи сего патенту. Хлопські (рустїкальні) ґрунти мали на завсїгди бути різко відділені від панських, і пан не смів ні в яким разі ані пяди рустїкального ґрунту прилучити до свого.¹⁾

Тепер уже не самі пани, не самі висші урядники повстали проти цісаря; декуди силкували ся пани підбунтувати

¹⁾ Grünberg, там-же I., 323 - 325.

проти сего добродійства навіть селян. Дурили селян, що цісарський уряд зруйнує й повикидає їх із ґрунтів, бо буде жадати від них грошових данин, а пани не дадуть їм ніякого зарібку. Та все те не було би ні на що придало ся, бо селяни добре розуміли свою користь. Але доля судила инакше. Ледво чотири місяці минуло до виданню сего патенту, а вже цісар Йосиф II. умер. З ним умерли й его постанови, з ним на цілих 50 літ завмерла й подрава хлопської долі.

Із діяльності Йосифа II. для добра галицького селянства зазначу ще, засноване громадських шпіхлрів. Ще в р. 1782 якийсь урядник Юрій Косович подав цісареві письмо, аби ті кари, які наложено на панів за кривджене підданих, не давати підданим до рук, бо вони їх змарнують, але зужити їх на засноване громадських шпіхлрів. Галицька губернія, у котрої цісар запитав поради в тій справі, була сему протиена, та цісар декретом із 31. серпня 1782 р. наказав губернії ще раз застановити ся над нею.¹⁾

¹⁾ Karl Prociński, Geschichte und Instruction über die Entstehung, Gebahrung und zu erfolgende Auflösung des Gemeindespeicherfonds

Тимчасом сю справу порушено в 1783 р. на шляхотським становім соймї і з поручення сойму подав якийсь Ладомирський внесок на закладане шпіхлрів по селах для підмоги підданим у часї переднівку або голоду. І сим разом губернія силкувала ся бодай проволочки справу, бо від себе писала цісареві, що се думка дуже добра, але з її виконанем треба здержати ся аж до заведення обіцяного ґрунтового податку. Цісар у декреті з 11. марта 1784 р. ніби згодив ся з сим, але зараз же 1. червня 1784 р. написав постанову, аби губернія приступила зараз до закладання шпіхлрів. Правда, закладане не мало бути примусове; уряди повинні були починати з тих місцевостей, де вже були якісь фонди, а поперед усього з дібр камеральних. Перші шпіхлрі ще того-ж таки 1784 р. заложено в Дрогобичі і в Самборі.

Немов прочуваючи, що його великі пляни увільнення хліборобського стану з тяжкої, вікової неволі не швидко вийдуть у жите, цісар Йосиф розпорядженем з 12. цвітня 1787 р. наказав па-

in Galizien, рукопис бібліот. Оссолінських у Львові ч. 2866.

нам, що мусять у разі неврожаю, голоду або тяжкого переднівку ще й зі свого боку допомагати селян, і ніякі викрути не могли дітича увільнити від сего обов'язку, „котрий вони — по словам цїсаря — винні самим собі і своїм підданам“.¹⁾

Отсе в коротких словах показано найважнійші постанови й праці сего великого та нещасливого цїсаря для влекшеня долі підданих. У всіх тих працях він стояв сам, не знаходячи помочи ані співчутя ні між панами, ні між урядниками. Навпаки, одні й другі робили, що могли, аби знеохотити його та захитати в його постановах. У книжках друкованих за границею австрійські шляхтичі й урядники називали цїсаря раз неуком, то знов комуністом і революціонером, котрому забавляло ся „всі гори порівняти“. Та Йосиф II. не дбав про те, йшов непохитно своєю дорогою, кермуючи ся двома провідними зорями, що світили йому з молодости: розумом і любовю до людей. Не диво, що й наш народ доси не забув про него і оповідає про його розумне та чоловіко-

¹⁾ Klunker II, 97.

любне поступуванє з підданими. Думаю, що й отсе оповіданє про великі праці й постанови Йосифа II. не зменшить, а радше оживить пам'ять нашого народа про сего великого монарха.

IV. Тяжкі часи 1790—1835 рр.

Смерть Йосифа II. була великим нещастям для Австрії, а особливо для підданого селянства.

Патент про знесенє панщини, виданий д. 10. лютого 1789 р. мав вийти в жите тільки від 1. падолиста 1790, та Йосиф II. не дожив того дня. Він умер д. 20. лютого 1790 року. Його брат і наступник Леопольд II., що доси жив у Італії, ще з Фльоренції, перед своїм приїздом до Відня казав оголосити для заспокоєня затрівжених шляхтичів, що відкличе Йосифові постанови і приверне назад такі порядки, які були за Марії Тереси¹⁾. Відітхнула шляхта бачучи, що новий монарх не хоче йти слідами свого покійного брата, і почала вже острити собі зуби не тільки на поворот

того, що стратила під Йосифом, але на скріпленє й розширенє своєї власти.

Леопольд II. скоро прибув до Відня, велів зараз по всіх краях поскликати шляхетські сойми, котрих Йосиф II. не скликав ніколи. Ті сойми мали висловити бажаня „країв“, повибирати депутації і прислати їх до Відня для спільної наради з цісарем. І хоч цісар виразно наказав, аби сойми й депутації заняли ся тільки справою Йосифінського ґрунтового податку та зміни панщизняних відносин, то шляхта на тім не стала, а висловила таку купу своїх сердечних бажань у всіх питаннях державного жита, що коли би цісар був захотів усе те сповнити, був би мусів пересипати цілу Австрію що до одної цеголки і завернути історію в зад не о 40, але о 100 або й більше літ. В панщизняних справах вони жадали скасування всіх Йосифових змін і регуляцій і задержаня панщини в такім розмірі, як була за Марії Тереси. Ніхто крім панів не смів би посідати млинів, броварів і шинків; панам мало бути вільно бити підданих буками як до вподоби, тільки число буків мало бути записане в протоколі; панам мало бути вільно викидати з ґрунту таких підданих, котрі на панське жаданє не

¹⁾ Grünberg, там-же I. 348.

захочуть викупити ся з панщини; ґрунти по безпотомних підданих мали переходити на власність панів, а не, як приписав був Йосиф, на власність держави; такси, які доси побирали держава при перенесенню підданської власности з батька на сина, гроші, які давала держава підданам за форшпани, такси за шлюбні дозволи й ті, які побирано від підданих при увільненню з підданства (в разі переселення до міста) — все те мали би побирати двори. Надто домагала ся шляхта, аби циркулярні уряди на кожде жадане дідича давали йому військову асистенцію для втихомирювання й застрашування підданих і витискання від них данин, а з другого боку, аби ті самі циркулярні урядники менше опікували ся підданими, не їздили так часто по селах, не контролювали того, що робить ся по домініях, не ширили між хлопами невдоволення, не намовляли їх до вношеня скарг, до бунтів та до „обридливої“ непокірности).

Сего новому цісареві було таки за багато. Він зніс остатній патент свого брата з 10. лютого 1789 р. і більше нічого. Всі інші жадання шляхетних ли-

¹⁾ Grünberg, там-же I, 349- 153.

царів бука й нагайки він кинув під стіл. Тай той патент цісар зніс не радо; він бояв ся, що селяни почнуть бунтувати ся, особливо в краях більше розвинутих, як у Чехії та Моравії. Селянство справді починало декуди бурити ся і грозити, так що й панам зробило ся страшно, і чеський сойм, домагаючи ся скасування Йосифінських установ, заявив виразно, що сам уложить і піддасть цісареві під розвагу свій власний, справедливійший плян переміни панщини¹⁾.

Цісар узяв їх за слово і в патенті з 9. мая 1790 р. висловив бажанє, аби дідичі старали ся як найбільше підданих увільнювати від панщини за добровільним окупом. Та цісар не вірив шляхті, і хоча в тім патенті запевнював її, що панщизняну роботу признає першим і головним обовязком підданих, то рівночасно тайним циркуляром наказав урядам, аби в кождім разі, скоро тільки піддані зажадають викупу панщини, уряд зараз переводив такий викуп навіть проти панської волі. Шляхта в крик! Почала нарікати на дволичне поступуване уряду. Уряд пробував зацитувати її, але далі робив своє. А коли

¹⁾ Grünberg, там-же I, 553.

по деяких селах селяни починали бурити ся і шляхта зажадала проти них війська, упіснув її цісар делікатно, що „треба троха попустити хлопам, хоч би й з маленьким посвяченем своїх інтересів, тим більше, що при теперішніх відносінах держава не може дати дідичам достаточної військової помочи“. А 22. липня 1791 р. цісар виразно упіснув чеський сойм, аби вже раз предложив йому обіцяний перед роком плян викупу панщини.¹⁾

Розумієть ся, шляхта й не думала про такий плян, і тільки просила цісаря, аби не рушати більше тої дражливої й небезпечної справи, тим більше, що й так революційні думки ширять ся по краю і грозять усеу громадському порядку. Цісар Леопольд думав було взяти ся сам до сеї справи, та й його постигла передчасна смерть д. 28. лютого 1792 р. Його наступник Франц II. (пізнійше цісар австрійський Франц I.) не мав у собі навіть стілько поступового духа, що Леопольд. В найвисших віденьських урядах і в соймах тягли ся ще цілих 6 літ безхосенні балаканя про поправу долі підданих, аж поки й ті не

¹⁾ Grünberg, там-же I, стр. 354, 355.

скінчили ся виданем патенту з 1. вересня 1798 р., котрим позволяло ся викуповане панщини, але тільки за добровільною згодою дідича й підданого та за затвердженням циркулярного уряду. Се було остатнє слово австрійського панщизняного праводавства аж до самого 1846 року.¹⁾

Від тепер настали тяжкі часи. Австрія запутала ся в довголітні та кроваві війни з Францією, потерпіла страшенні страти людсьми й грішми, дійшла в 1811 р. до великого банкрутства і довго ще потому не могла отямити ся. По упадку французького цісаря Наполеона в 1815 р. Австрія приступила до так званого Святого союзу держав, що мав головню на меті здусити всякий свободний рух, усяке самостійне народне жите в Європі. Розумієть ся, що про підношене селянства, про свободи для підданих тут не могло бути ані мови.

Тому, що справа державного банкрутства в Австрії мало кому тепер відома докладно, хоч мала велике значіне для розвою економічних відносин також у Галичині, то не від річи буде сказати про неї кілька слів. Паперові

¹⁾ Grünberg, там-же I, стр. 356.

гроші заведено в Австрії у-перве за часів Марії Тереси, і то на сам перед так зв. платні облігації по 25 і по 100 ринських, котрих у червні 1761 р. видано на 7 мільонів, а в маю 1762 р. ще на 3 мільйони. Ті перші паперові гроші сплачено і скасовано вже 1766 р. Та ось патентом із 15. червня 1762 р. заведено властиві паперові монети, так звані банкоцетлі, немов би квіти на готовий гріш зложений у віденським міським банку. Перший раз видано їх на 12 мільонів ринських паперами по 100, 50, 25, 10 і 5 р. і оголошено, що державні каси приймають половину всякої вплати тими паперами, а другу половину металевими грішми. При посередніх податках, акцизах, митах, цлах можна було тільки третю часть платити банкоцетлями. Примусового курсу ті папери не мали, т. є. цісарська каса не могла нікого силувати, аби при виплаті брав банкоцетлі. Та про те вони йшли, нарід брав їх радо і були навіть такі роки, коли їх курс був крихітку (на 1—2%) висший від металевої монети. Та ось від 1771 р. уряд почав друкувати тих паперів чим раз більше. Настала семилітня війна з Прусами, гроший треба було багато, найбагатший край

— Чехія — був дуже знищений війною. Під панованєм Йосифа II. показуєть ся в державнім бюджеті недобір. В 1784—1786 рр. він виносив ще ледво по 4 мільйони річно, в 1787—1790 уже пересічно по 20 мільйонів. Приходило ся рік річно видавати більше й більше паперових гроший. При вступленю Йосифа II. на панованє всіх банкоцетлів у обігу було несповна 6,800.000; при його смерті звиш 28 мільйонів. Інші державні довги зросли за той час майже о 121 мільйонів р. Та ось за панованя Франца I. настали довголітні, нещасливі для Австрії війни з Французами. Банкоцетлів видавано чим раз більше. Ще в роках 1793—1798 вони стояли в рівній ціні з металевою монетою, хоча замісь 26,700.000 їх пущено в обіг 91,860.000 р., хоча державні довги з 390 мільйонів зросли аж на 572 мільйони; самого проценту від тих довгів треба було річно замісь 16 аж 25 мільйонів, а недобір у державнім бюджеті з 28,600.000 зміг ся на 56,666.000 р. На саме військо видано в роках 1793—1798 звиш 534 мільйони, то значить видавано пересічно в році 89 міль., а всі державні доходи давали річно ледво 75 мільйонів р., так що на саме військо треба було в тих

роках видати о 83 мільйони більше, ніж виносив увесь державний дохід. Не диво, що недобір за ті роки виріс до суми 357 мільйонів.

Та далі прийшло далеко гірше. В 1799 р. видано нових банкнот тільки на 148 мільйонів. А що ще від 1791 р. каси не раз не хотіли давати за них металевих грошей (бо не мали), то їх торгова ціна почала падати. Патентом із 15. мая 1800 р. заведено ще нові, дрібніші банкноти по 1 і 2 ринські, і се ще погіршило справу, бо при кінці того року було вже в обігу 337,170.000 р. банкнот, а за 100 р. сріблом треба було дати 128 р. паперами. В роках 1803—1805 був спокій, то й відносини не погіршилися значно, часть банкнот винято з обігу і спалено, але вже з початком 1805 р. їх було в обігу знов 337 мільйонів р. Війну 1805 р. вела Австрія переважно за англійські гроші, та про те число банкнот зросло таки о 40 мільйонів, а їх вартість падала все низше, так що в половині 1806 р. за 100 р. сріблом платили 160 р. банкнотами. По скінченню війни почалися в найвищих цісарських урядах горячі наради над напругою лиха, та вони не довели ні до чого

путнього. Деякі урядники радили по просту знизити вартість банкнот, як то кажуть, з іменної на торгову, се значить: хто доси мав банкнот на 160 р. іменної вартости, від тепер мав би силою цісарського розпорядження тільки 100. Цісар не пристав на се, бачучи в тім просте шахрайство, а згодився радше на заведення деяких нових і підвищених старих податків. Та краї були виснажені, податки впливали слабо, а потреби державні росли страшенно. Прийшли по війні нові втрати; з початком 1810 року було банкнот у обігу близько 900 мільйонів, а за 100 р. сріблом треба було дати 400 р. паперами. І знов почали високі урядники піддавати цісареві думку — зменшити номінальну вартість тих паперів до торгової, то значить заявити патентом, що від тепер 400 р. банкнотами варті тільки 100 р., і викупити їх зараз по такій ціні за нові — також паперові гроші. Цісар Франц противився сему, та в кінці мусів уступити. Д. 26. лютого 1810 р. видано цісарський патент, котрим установлено вартість 300 р. банкнотами на 100 р. сріблом, подано, що всіх банкнот у обігу є 950 мільйонів і заповіджено їх викупити новими —

також паперовими грішми, що звали ся по німецьки „Auslösungscheine“, а у нас були названі по prostu „шайними“. Аби не пускати металевих гроший із краю, заборонено привозити з заграниці каву, а властиво наложено високе ціло 60 р. на кожний сотнар, заборонено спроваджувати заграничні вина, закуповувано металеву монету на біржі. Та все се не помагало нічого. Аби для „шайних“ паперів забезпечити ліпший курс, постановлено сконфіскувати церковні маєтки, позабирано з церков мало що не все срібло й золото, та тим попасли ся головню жидівські гандлярі й спекулянти, а скарб дістав дуже малу за допомогу. На державні потреби приходило ся видавати все нові банкочетлі; в половині 1810 р. було їх усіх на 1.049,502.000 р., а з сего 978 міліонів у обігу. Задумано продавати на ліцітації великі духовні добра, що були оцінені на 300 міліонів вартости, та духовні мали при цісарськім дворі сильних прихильників і не допустили до сего. Найвищі урядники тратили голову в тих вічних клопотах і бояли ся вибуху кровавої революції. Пробувано ще раз обтяжити людність і заведено новий так званий маєтковий податок (па-

тент із 8. вересня 1811 р.), та й се не помагало. Вартість банкочетлів падала страшенно: в червні 1810 р. за 100 р. сріблом платили 396, у липні 406, у серпні 449, у вересні 490, у листопаді 961 р. банкочетлями. Уряд силкував ся запомогти лиху вибиваючи як найбільше дрібної мідяної монети, та про те лиху не вменшало ся. Всі купці, промисловці, рільники не мали спромоги сповнювати своїх грошових зобовязань і д. 11. грудня 1810 р. мусів уряд установити мораторію (проволеку) для всяких виплат, що мали бути доконані срібною чи золотою монетою. І се не помогло. В початку 1811р. банкочетлів у обігу було звиш 1060 міліонів р., а за 100 р. сріблом треба було дати 1200 р. паперами. Д. 20. лютого видано новий патент, котрим постановлено, що від тепер банкочетлі мають мати тільки п'яту часть тої вартости, яка написана на них; вони мають бути в обігу тільки до 31. січня 1812 р. і повинні бути до того часу виміняні за нові „шайні“ банкноти по 500 за 100. Податки і всякі виплати можна сплачувати банкочетлями, але в кількості пять раз більшій (отже хто мав платити 20 р., мусів дати 100 р. банкочетлями). Так само зменшено вартість дрібної монети: 30 кр. мідяків

мали мати вартість 6 кр., 15-крейцарові — 3 кр. Проценти, які мав платити уряд від облігацій, зменшено на половину. Отсе було те пам'ятне в історії австрійське державне банкрутство, котрого наслідки відчуваємо ще й доси, бо позаягані тоді величезні довги ще й доси не сплачені, а хронічний недобір у державнім бюджеті ледво в остатніх роках мин. віку, з крайнім напруженням податкової сили всієї людности удалося усунути, тай то, здається, не на довго.¹⁾

Правда, більша частина Йосифових приписів лишилася нескасована, але лишилася на папері. Пани не дбали про них і поводитися з підданими по старому, по старопольськи. Бачимо се найліпше з губерніяльного розпорядження з 2. січня 1802 р., в котрім вказано багатому надужити панів над підданими, чи то таких, що вже давно, за Йосифа II. і не раз потому бували заборонювані (наприклад, аби дідиці самовільно не ділили підданських ґрунтів і на одним „цілім“ ґрунті не осаджували двох або більше підданих, аби піддан-

¹⁾ Adolf Beer, Die Finanzen Oesterreichs im XIX. Jahrhundert. Prag 1877. розд. 2. Das Staatsbankerott стр. 44 85.

ських ґрунтів не прилучували до своїх домініяльних, аби не силювали підданих до більшої панщини по над ту, яка приписана в інвентаріях, аби в нових інвентаріях не накладали на підданих більших тягарів, ніж були в старих, аби не визичували своїх підданих на роботу нікому іншому), чи то нових, що були надуживанем виданих уже законів, н. пр. аби дідиці не силювали підданих до викупу панщини без відома окружної влади і то до некорисного для підданих, аби запомогти дану підданому в часі голоду або переднівку не обраховували собі на роботизну і не веліли її потому відробляти, і так само аби не казали собі відробляти „довгів за борговані напитки“, а властиво тої горівки, яку самі пани самовільно накидали підданим.¹⁾

В Йосифінських приписах не було ані мови про те, аби пан мав право карати підданого на тілі. Тільки за Леопольда, циркуляром із 31. марта 1790 р. сказано було, що циркулярна власть у разі опору підданих супроти влади має право карати підданого бу-

¹⁾ І. Заневич, Знесення панщини в Галичині, див. Життя і Слово IV, 276-280.

ками. Аж патентом із 2. цвітня 1802, а потім із 3. серпня 1803 р. дозволено й дідичам карати підданих на тілі, але при тім наказано їм, аби на кожду тілесну кару ждали дозволу з циркулу і надто постаралися о свідоцтво лікаря, що підданий здоров і може присуджену йому кару витримати.¹⁾ Та нема що й говорити про те, що анї за Йосифових часів анї пізнійше пани анї на хвилю не могли обійти ся без „букового закона“ і що про дозвіл власти, записуване розданих кіїв або лікарські свідоцтва їм ніколи й не снило ся. Правда, підданам надано за те патентом із 1806 р. право в разі побитя йти зі скаргою не до пана, але просто до циркулу. Та що з того! Шляхта покликала ся на Йосифів придворний декрет із 20. падолиста 1781 р., в котрім ніби то була встановлена кара 1 ринського віденської валюти (40 кр.) за одного бука,²⁾ і в найгіршім разі платила т. зв. „прегравації“, т. є кару наложену за утискане підда-

¹⁾ M. Drdacki v. Ostrow. Lexicon der politischen Gesetze für Galizien und Bukowina. Wien 1842. I, 292—293.

²⁾ Ів. Заневич наведена книжка, а також Жите і Слово IV, 280.

них, а підданих биля до схочу. Найбільша часть тих надужить не доходила до відомости уряду; наш селянин привик уже був до панських та економських буків так, як до щоденного хліба. Тільки при надзвичайних випадках йому вдавало ся заносити скаргу і доходити свого права до тої міри, що дідича засуджували на кару за „прегравацію“ і на заплату селянинови за шкоду та за біль. Та й тих надзвичайних випадків мусіло бути дуже богато, коли до кінця 1829 року самих кар за кривджене підданих набрало ся 84.818 ринських, а відплат пошкодованим 122.262 р., разом 264.073 ринських.¹⁾ А зваживши високу ціну гроший у тих часах мусимо сказати, що за яких 40 літ галицькі пани заплатили за біте й кривджене підданих, доказане їм урядово, свідками, більше як мільон ринських на наші гроші. Народолюбці були, нема що казати!

Та найбільшим нещастем, яке лишили ті часи в спадку потомкам, було заведенне ґрунтового податку в 1821

¹⁾ Karl Prociński. Geschichte und Instruction über die Entstehung, Gebahrung und zu erfolgende Auflösung des Gemeindespeicherfonds in Galizien, рукопис бібл. Оссол. 2866.

році. Про зміну старого, недостаточного оподаткування, при котрому весь тягар лягав на притиснених і без того підданих, а панські ґрунти були майже вільні від податку, говорено в Відні в найвищих урядових кругах іще від 1806 р. Ще в тім році велів цісар Франц вибрати окрему придворну комісію для регуляції податку, і поручив їй виробити плян оподаткування справедливий і одностайний для всіх країв австрійської держави. Та наради сеї комісії йшли дуже помалу, раз через ненастанні війни, а по друге й через те, що її члени не могли погодити ся між собою. Ледво в 1813 році комісія згодила ся на те, що замість дотеперішньої контрибуції треба запровадити ґрунтовий податок, до которого би належали: податок від ґрунтів, податок від панщини і податок від домів. Був тут хоч невеличкий, а все таки поступ, бо очевидно ходило вже о оподатковане не самих підданих, але також і панів та висшого духовенства. Але яким способом вимірювати сей податок, чи від чистого, чи від гуртового доходу, про се ще довгі літа раджено в комісії, і тільки на засіданю 16. цвітня 1816 р. комісія згодила ся на заведене постійного катастру

на взір того, який був заведений у Медіоляні в Італії. Та се була дуже коштовна річ; уже тоді обчислено, що заведене такого катастру (т. є. поміру всіх ґрунтів і записаня їх у відповідні ґрунтові книги) коштувало би для цілої монархії звиш 10 міліонів ринських, а в касі державній у тих часах була величезна посуха. Для того розложено сю працю на 20 літ і цісар велів розпочати її в полудневих краях: Тиролю, Країні й Дальмації. Галичина мусіла на такий катастер чекати ще цілих 30 літ!¹⁾

Та про те 1819 р. заведено в Галичині ґрунтовий податок, але на старих основах. Домінії мали подати самі податковим властям, який дохід приносять їх і підданські ґрунти. В поученю до податкових урядів наказано, що де буде поданий низший гуртовий дохід, ніж за часів Йосифа, там треба вимірювати податок від того низшого доходу. З того вийшло таке, що пани подавали свій дохід із ґрунтів далеко низшим, як був справді, і навіть як був перед 35 роками за часів Йосифа, далі повтягали і пооподатковували як пан-

¹⁾ A. Beer, Der Staatshaushalt Österreich-Ungarns seit 1868. Prag 1881, стр. 11—14.

ські багато ґрунтів рустікальних, особливо в Сянічкім, Стрийськім, Станіславівськім і Коломийськім округах, а в кінці затаїли від оподатковання більше як мільон своїх власних ґрунтів.¹⁾ От тим то не диво, що ґрунтовий податок у Галичині від його настання в р. 1819 був дуже малий і з року на рік усе зменшався. Коли в 1821—25 р. він виносив 3,800.000 р., то в роках 1826—1835 розписано вже лиш по 3,140,000 р., а в 1836—1848 лиш по 2,800.000 річно.²⁾

Та найгірше для наших селян у тій регуляції було те, що пани повтягали багато рустікальних ґрунтів до своїх. Усе те повписувано в нові інвентарії і в панську табулю. А що пізнійше, при скасованю панщини, власне ті інвентарії з 1819 року були прийняті за основу для означення, котрі ґрунти мають належати до селян, а котрі до панів, то

¹⁾ А. Веер, там-же 28—29.

²⁾ А. Веер, там-же 29. Варто зауважити, що вже й перед тим східня Галичина була більше обтяжена, ніж західня. Коло 1800 року весь податок, який платили пани й піддані, т. зв. домінікальний і рустікальний, виносив у східній Галичині 1,145.000 р., а в західній тільки 972.000 р. див. А. Веер, Die Finanzen Oesterreichs im XIX. Jahrh. 9.

з сего вийшло страшенне нещастє для краю, вийшло більше як 32.000 так званих сервітутових процесів за ліси та пасовиска. Селяни покликали ся при тім звичайно на старші, Йосифінські інвентарії, де пустки, пізнійше зарослі лісами, і пасовиска були записані як хлопські або громадські, а пани стояли на інвентаріях з 1819 року — і вигравали справи та руйнували цілі села.

Зрештою на наслідки сеї нової установи не треба було чекати аж так довго. Вони дали себе почути зараз численними скаргами підданих на панів за те, що ті замінюють їм їх добрі ґрунти за свої невжитки, або й зовсім відбирають їм ґрунти. Уряд мусів розпорядженнями з 26. мая 1825 і з 3. липня 1825 р. пригадувати панам давнійші приписи що до заміни й поділу підданських ґрунтів, тай то з тим додатком, що доля підданих від часу переходу Галичини під Австрію і доси помимо всяких заборон супроти панських надужить майже зовсім не поліпшила ся¹⁾. Зрештою закони наказували, що коли пан відібрав підданому не весь ґрунт,

¹⁾ M. Drdacki v. Ostrow, Lexicon der polit. Gesetze I. 280—283.

але тільки якусь частку, то в такім разі скарга мусіла йти не просто до циркулу, але на сам перед до того-ж самого пана. Сей припис певно не мусів заохочувати до скарг, але справи мусіли бути дуже погані, коли починаючи від 1819 року маємо досить часті відомости про бунти селян проти панів за відбиране ґрунтів. В 1819 р. був такий бунт у Волі Якубовій¹⁾, 1824 у Скільщині²⁾, 1832 в Нагуєвичах³⁾; певна річ, щб відомостий про бунти можна би назбирати ще дуже багато.

Та далеко гіршим нещастем ніж ті, будь що будь рідкі забурення по громадах, було розбійництво, що власне від 1819 року почало знов сильно бущувати по краю. Розбійництво було

¹⁾ Див. Жите і Слово I, 66—68.

²⁾ Там-же II, 428, а також К. Устіянович, Мєсть Верховинця, Львів 1879, стор. 81.

³⁾ Рукописний документ у моім посіданю. Не знати, до якого часу відносить ся той бувт у Підкамени, золочівського округу, який описує М. Кубракевич (M. Kubrakiewicz, Essai sur le gouvernement paternel et les mystères d' Autriche. Paris 1846, стор. 96). „Із сто таких припадків — додає сей письменник, Поляк, — я описав лиш один, бо він відбув ся перед моїми очима“. Див. Ів. Занєвич, Літературні стремління гал. Русинів (Жите і Слово I, 361—362)

з давен давна нерозлучним товаришем хлопської неволі. Поневолений, битий, кривджений підданий, не можучи знайти ніде полєкші ані справедливости, тікав у ліси, в гори, приставав до купи таких самих очайдухів, і хоч чув над собою в кожній хвили загрозу смерти, все таки рад був хоч під тою загрозою прожити свобідно, а надто ще мстити ся на своїх кривдниках. Інші селяни, що сиділи на ґрунті, не дивили ся тоді на розбійника як на ворога суспільного порядку; вони бачили в нім „вільного козака“, героя, завидували йому; хоч самі нераз мусіли від него терпіти, все-ж таки готові були помагати йому, дати йому поживу й притулок, остерегти перед засідкою, порадити та дати вказівкн до нападу на панський двір.

Певна річ, розбійництво було в нашім краю не тільки за польських часів, але й під Австрією від самого початку. Але за часів Йосифа II. воно значно ослабло, коли селяни відітхнули троха свобіднійше. Потім настали довголітні тяжкі війни; по краю ходили війська, всіх сильних і здорових мужчин позабирано до війська, — про розбійників не чути. Аж коло 1820 року уряд почув ся занепокоєний цілою купою зві-

сток про часті та зухвалі розбійницькі напади скрізь по краю. Мусіло щось попхати нарід до розпуки, і я не помилюся, коли скажу, що вчинило се не так загальне зубожінє краю наслідком війн, як власне нові постанови про ґрунтовий податок, нові інвентарії, відбиране підданських ґрунтів, лісів і пасовищ панам. В 1820 році видає уряд аж 4 закони проти розбійництва, наказує установлюване піших варт і стрільцьких відділів у горах, удержуване смолоскипів для алярювання людей по ночах, визначає надгороду 25 ринських за кожного спійманого розбійника. В 1822 р. визначено за спіймане цілої розбійницької шайки надгороду 50 дукатів; видно, що напади не тільки не переставали, але робилися чим раз докучливішими.¹⁾

Рік 1821 повинен лишити ся памятним для наших селян ще й тому, що в тім році цісарською постановою скасовано громадські шпихлірі, заведені ще Йосифом II. Нагромаджене в них збіжє забрав уряд для війська, а належні за него гроші виплачено грома-

¹⁾ M. Drdaeki v. Ostrow. Lexicon der polit. Gesetze II. 840—844.

дам — облігаціями. Капітали зібрані з кар за грабленє підданих по часті також забрав уряд, а по часті мав із них повстати фонд для запомагання збіднілих підданих. Та вийшло щось инакше. Піддані навіть не понюхали сего фонду, що був властиво ціною їх крови й поту, заплаатою за перенесені ними побої та надроблені дні панщини. В 1841 році уряд дарував сей фонд панам на заложене банку для запомагання — діличів, що потребували кредиту. Се був основний фонд, із якого повстало „Ziemiańskie Towarzystwo kredytowe“, котре існує і розвиваєть ся ще й доси під назвою „Towarzystwo kredytowe ziemskie“, піддержуючи виключно діличів своїм кредитом¹⁾.

¹⁾ K. Prociński, вказаний вище рукопис Оссол. 2866, а також Dr. Wład. Ostrożyński. Galicyjskie Towarzystwo kredytowe ziemskie. jego powstanie i półwiekowy rozwój. Lwów 1892. стор. 16, 17. Решта шпихлірового фонду, що була під зарядом Виділу станового, виносила тоді в капіталі й процентах 604.410 зр. монети конвенційної, тоб то коло 635.000 зр. віденської валюти.

V. Польські голоси про панщину 1821—1845 р.

В падолисті 1830 р. вибухло в Варшаві повстанє. Варшава, давня столиця польських королів, була тоді столицею на пів самостійного королівства, що звалося Конгресовою Польщею, і хоч належало до Росії, але про те мало свою конституцію, свій сойм, окреме міністерство, окремий скарб, окреме військо; російський цар був для тої Польщі королем, а замість нього жив у Варшаві як намісник брат царя Миколи, великий князь Константин, женатий із Полькою. Та Полякам не досить було сего. Вони раз у раз бажали відбудувати свою зовсім окрему польську державу, до котрої по їх думці мусіли належати також Литва й Україна. В тій цілі майже від самого встановлення Королівства, т. є. від 1815 року між польською

шляхтою йшли шептані розмови, завязувалися таємні товариства, що ширилися й по тих „забраних краях“, особливо по Україні. В самій Варшаві в 1829 році задумано було навіть убити царя Миколу з усім його двором підчас його коронації на польського короля. До вбійства не дійшло, та рік пізніше горстка учеників військової школи розпочала повстанє, напавши в ночі на палату, де жив намісник вел. кн. Константин. Тільки при помочи своєї жінки Константин виратувався від нападу і від смерти, та до молодих кадетів пристали деякі військові, пристали варшавські міщани, далі вся польська, Константином вимуштрувана армія з 30.000 людей. Росіян вигнано не тільки з Варшави, але і з цілого Королівства¹⁾.

¹⁾ Диви про се M. Mochnacki, Powstanie narodu polskiego w roku 1830 i 1831, trzecie wyd. Berlin 1863, т. I, стор. 208—280 і т. II, стор. 1—93 про тайні товариства, а особливо т. II, стор. 64—70 про змову на замордованє царя, т. II, стор. 99—146 про змову підхорунжих і вибух повстаня в ночі 29. падолиста 1830 і т. II, сторони 147—285 про розширенє повстаня і відворот Росіян. Більше з воєнного погляду розповів історію сего повстаня Ludwik Mierosławski, Historia powstania listopadowego, сім томів і видане по смерті автора доповнене.

Польські шляхтичі на Литві й на Україні почали також рушати ся і робити повстання¹⁾. Та Росія незабаром вислала великі військові сили до Польщі, а повстанці тим часом сварили ся між собою, скидали одних генералів, вибирали інших, і хоча до них збирали ся чим раз більші купи людей, особливо молодіжи, також із Прус та з Галичини²⁾, то все таки по 10 місяцях війни повстання упало, Варшаву взято штурмом, а повстанці або вигнали в війні, або дістали ся до неволі, або повиходили за границю, до

пз. Bitwa warszawska, Poznań 1887. З погляду польських консерватистів оповів сю історію Barzykowski. Pamiętnik o powstaniu polskiem w r. 1830—31, Kraków 1885—88, 4 томи. Дуже важна книжка російського генерала Пузиревського „Польское возстаніе 1830—31 года, С. Петербургъ 1888“, написана на підставі актів російського генерального штабу. Крім сих головних писань про те повстання написана велика сила споминів і поменших праць ріжними мовами.

¹⁾ Диви про се Feliks Wrotnowski. Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831, opisane podług podań dowódców i współuczestników tegoż powstania, Lipsk 1875. стор. 77—285.

²⁾ Про участь Галичан у повстанню 1830—31 р. диви крім принагідних згадок у названих вище книгах особливо Zbiór pamiętników do historyi powstania 1830—31 r. Lwów 1878, r.

Прус і до Австрії. Конгресова Польща утратила й ту решту самостійности, яку мала доси. Цар скасував польський сойм і польську конституцію, польських міністрів і польське військо — не говорячи вже про тяжкі кари, які впали на тих, що верховодили повстанням.

Із тих польських повстанців, що перебігли до Галичини і тут зложили оружжя, одна часть була арештована австрійським урядом і мусіла забирати ся далі за границю до Франції. Та дуже значна часть, може з 10.000 люда, лишилася в краю¹⁾. Були се або родивиті Галичани, що по упадку повстання сяк-так поперебирали повертали до дому і перед урядом навіть не признавали ся, що були в повстанню, або були й заграничні втікачі, котрим не хотіло ся йти в далеку чужину. Вони звичайно з фальшивими пашпортами або й без пашпортів ховали ся якийсь час по панських дворах або й по хлопських хатах, а потім знаходили собі якесь місце чи то писаря, чи економа, горальника, мандатора, то-що.

Але ті люди не думали сидіти тихо.

¹⁾ Про се диви F. Wrotnowski. вказана книжка, сторони 319—322.

Думки про відбудоване Польщі, про нові повстання не покидали їх. Що не давнє варшавське повстанє упало, сему по їх словам винні були дві річи: зрада магнатів, котрі по просту запродали Москалям польську справу, і брак польського патріотизму серед маси польського народу, серед польського хлопства. З сеї науки треба було користати, і ось бувші повстанці — як ті що лишилися в краю, так і ті, що були за границею — кинули ся з горячим запалом до роботи, аби приготувити нове, вже чисто людове повстанє.

З разу вони думали, що досить буде кликнути до польського хлопца, показати йому образ будущеї свобідної Польщі, показати Москаля як ката, — а хлопець повстане й вижене того ката з краю. З такими думками приїхав із Парижа до Галичини бувший повстанець Залівський і, зібравши купку таких же повстанців, поділив їх на кілька горсток і рушив із ними до Росії бунтувати хлопів і шляхту¹⁾. Але хлопець не рушав ся на їх поклик, тим більше, що

ті патріоти замість польського натрафили переважно на руського хлопца, до котрого навіть не вміли заговорити зрозумілою для него мовою. „Партизанти“ — бо так називали себе ті смілі воїни — по часті погибли в Росії, а по часті здужали втекти назад до Австрії, та тут австрійські урядники при помочи руських хлопів повиловлювали їх і позасажували до криміналу¹⁾.

Переконавши ся, що підняти людове повстанє для відбудованя Польщі зовсім не так легке, як здавало ся з разу, почали польські патріоти думати над тим, яким би способом зробити се найлегше. Жиючи серед народа по селах і місточках вони бачили, як тяжко терпить хлопець від панщини. Значить — думали вони: пообіцяймо хлопцям знесенє панщини, а він певно піде за нами. Так — говорили інші, — але куди піде? Були такі легкодуми, що не надумуючи ся відповідали на се питанє: „Піде проти Німця і проти Москаля“. Але інші, розумніші, закидали: „А ну ж він

¹⁾ Karol Borkowski, Pamiętnik historyczny o wyprawie partyzanckiej do Polski w roku 1833. Lipsk, 1862.

¹⁾ Диви про се К. Borkowski, вказана книжка стор. 46—47; брошуры Cztery lata 1833, 34, 35 i 1838 w Galicyi austriackiej, przez jednego z więźniów. Bruksella 1838; Ів. Заневич, Знесенє панщини в Галичині (Житє і Слово IV, 135).

не піде проти Німця, а тільки проти шляхти? Що нам тоді за користь?" І тут виходила сварка між польськими патріотами така сама, яка була вже і в Варшаві підчас повстання. Незаможні, бідні, дрібні урядники, офіціалісти, писарі та горячіші студенти признавали себе демократами і говорили: „Ну, і що-ж? Нехай іде й на шляхту! Не треба нам шляхти! В будущій свободній Польщі буде рівність і свобода, шляхти не буде. А тепер шляхта найліпше зробить, коли добровільно зрече ся своїх привілеїв, порівняє ся і побратає з людом, здобуде собі його довіре. Се буде правдивий початок відбудовання Польщі“.

Добре було голякам або загорілим головам говорити такі речі, але шляхті й магнатам було зовсім не до того. Вони розуміли добре, що коли такі загорільці будуть верховодити в будущій Польщі, то для них ліпше не мати й зовсім ніякої Польщі. Для них ті демократи, то були червоні революціонери, комуністи, котрі бажали загартати їх маєтки й поділити ся ними. Але з другого боку їм було стидно признавати ся до того, що обіцяна демократична Польща без панщини і без бука їм властиво до хріну здала ся. Супроти

тих повстанців вони вдавали з себе великих патріотів, підпирали їх грішми, давали їм притулок у своїх маєтках, не раз по просту зі страху перед їх пімстою. Та деякі шляхтичі, особливо молодші, приставали й самі до тих „демократів“, наражували себе на великі небезпеки, вступаючи до тайних товариств; але при тім усе якось так виходило, що вони гальмували роботу загорілих емігрантів, поки товариство не розпало ся. Від 1831 до 1840 року було у Львові пять чи шість таких таємних товариств. Молоді польські паничі збирали ся, радили, розмовляли про потребу піддвиження люду, писали відозви та програми; але на тім звичайно все й кінчило ся, поки в кінці про все не довідав ся уряд і не поарештував кількадесять тих молодих людей. Між ними були такі польські патріоти, як пізнійші міністри Грохольський і Земляковский, такі як Смолька, пізнійший президент першого законодавчого Союму в Відні, й такі, що пізнійше були австрійськими гофратами та ексцеленціями.¹⁾

¹⁾ Про ті польські товариства в Галичині від самого 1831 р. диви В. Janko, Wspomnienia w книжці Zbiór pamiątek do historyi powstania 1831 r.; M. Sala, Geschichte des polni-

Але ті молодші, горячі Поляки, що бідували по селах і місточках чи то на малих урядах, чи в війську, думали инакше, бажали якогось діла, хотіли швидко й різкої переміни своєї і всенародньої долі. Небезпеки вони не боялися, бо що могли стратити? І от деякі з них кидаються бунтувати жовнірів і кликати їх до повстання. В тім дусі робили в Перемишлі Дмитрасинович, у Станіславові Гудзяк¹⁾. Та тут пожиток був невеликий, відкрите роботи дуже легке, а кара страшна. Тож більша часть патріотів кинула ся до роботи між селянами. Почин вийшов із Самбора, де пробував практикантом при кримінальнім суді бувший повстанець Каспер Ценглевич. Він почав складати руські пісні, котрими мав закривати руських хлопів до повстання за відбудоване Польщі, і позискав собі до помочи ще кількох молодих студентів, у тім числі також споляченого Русина Михайла Попеля. За прикладом Ценглевича Попель

sehen Aufstandes im Jahre 1846; Józefczyk. Wspomnienia z lat ubiegłych (Przegląd polski. Kraków, 1882) і рукописні спомини Генриха Богданського (Оссол. рукопис 3456).

¹⁾ M. Sala. Geschichte des polnischen Aufstandes im Jahre 1846. Wien 1867. стр. 72, 91, 92.

написав також руську пісню, що звала ся „Русин на празнику“. Молоді прихильники Ценглевича почали ходити поміж нарід і голосити йому свої думки. А щоб їм окрім пісень дати ще сказівки для розмов з мужиками, Ценглевич написав також по руськи книжечку Наука для вчителів руського народа“. Ті пісні Ценглевича й Попеля, а також Ценглевичеву „Науку“ чи „Інструкцію“ переписувано дрібнесеньким письмом на маленьких карточках або виучувано на память і ширено по краю. Самих самбірських співаків швидко арештовано (1836 р.), але Ценглевичеві удало ся втекти з поліційного арешту у Львові. Він утік на село, перебрав ся за хлопа і прожив до 1838 р. як ковальський челядник у Деревлянах, ширячи в вільних хвилях свою науку між селянами. Та в кінці уряд таки вислідив і арештував його. Засуджений на довічне в'язницю він сидів у Куфштайні аж до 1848 року і вернув відтам горячим польським патріотом і завзятим противником Русинів.¹⁾

¹⁾ Sala. вказана книжка 71—9; Ів. Заневич. Знесене панцини (Житє і Слово IV. 137—152; Ів. Франко. Шевченко героєм поль-

Які-ж думки проповідували руському селянинові Ценглевич, Попель і їх товариші? Вони тягли його до бунту, до кіс, до ножів і до підпалів. Вони малювали йому яркими фарбами його недолю, котру зрештою той селянин ліпше знав, ніж вони. В Ценглевичевій пісні „Затужім“ читаємо:

Ой роле-ж бідна, кєравизно моя,
Чому ти не моєю?
Я тебе роблю, за тебе плачу,
Не зову тя своєю.
Панський лан що день, тебе що тиждень
Гірим потом зливаю;
За тебе що рік, за тебе весь вік
Як віл в ярмо впрегаю.
За тебе мій отець, я ще молодець,
За тебе-сь ми мучили;
За тебе мій дід, за тебе мій праділ
Як воли все робили,
І я тягну як віл, що но маю сил, —
Ані тя відробити!
І подушне даю, і плачу що маю,
Ані тя відкупити!
Ой пане-ж мій, пане, коли-ж того стане,
Коли-ж тому годі?
Пусти нас з панщини, пусти нас з данини,
Пусти нас в свободі!
Тверді каміні на зимної ріні
Тай сльозами пітніють;

ської революційної легенди“. Житє і Слово I, 378—402) а також IV, 194—201, де надрукована вірша Попеля, і IV, 324—337, де надрукована „Інструкція“ Ценглевича.

І скали тверді, і скали зимні
Здроями!) сльози ліють.
А ти то паня, чоловік як я,
А ніщо тя не взрушит!
Ти так матір мав, ти так груди ссав, —
Сльоза тебе не скрушит.
Піт ся виливає, тіло розпадає
Аж до крови живої;
Від нужди нашої, від муки гіркої
Не змякнут груди твої.)

І в Попелевій пісні „Русин на прازیку“ читаємо також дуже острі нарікання на панщину:

З давен давних во недолі
І в нещастю Русин все;
З давен давних во неволі
Перед паном карку гне.
Пани в пута нас вбивають
І волочут у свих ніг,
Пани в ярма нас впрігають,
І прогнівав ся вже Біг..
Відки-ж панок має мати
Тото право за собов:
На панщину виганяти,
Нашу пити, нашу кров?
Як волами все орати
Свої ниви і свій лан?
Нас коль схоче і продати —
Відки має тото пан?
Чи він в той світ не приходит
Слабий і смертельний враз?

1) То-б то: потоками.

2) Noworocznik demokratyczny 1843, Paryż.
298; Житє і Слово I, 393—394.

Чи він ту ся так не родит
Голій як і кождий з нас?¹⁾

Хто би думав, що ті революціонери будуть кликати руського хлопа проти шляхти. Та де тобі! Вони кликали його проти Німців! Після тої „науки“, яку вони голосили народови, всему винні Німці. Вони наклали на народ податки, женуть у рекрути, збогачують ся хлопською працею.

Ми ся цілий день мозолім,
Ти податки від нас дреш.
Аж як ми тя тут підголім,
То плюгевий Німче вздреш.
Не забереш нас в рекрути,
Не поженеш в чужий край,
Бо ми вмієм коси кути,
Утікай же, утікай!
Славянщина наша мати,
А наш батько со небес,
Всі Славяне суть нам брати,
Тільки Німець то є пес.

В такім дусі співали руському народови Ценглевич та Попель. Коли повірити сим „демократам“ і „вчителям руського народа“, то властиво аж Німці запровадили в Галичині панщину, а давнійше за польських часів був для селянина правдивий рай. Аби вернути той рай, руські хлопи повинні вирізати Нім-

¹⁾ Житє і Слово IV, 195—196.

ців; такими словами кінчить свою пісню Попель, так кінчить ся й Ценглевичева „Наука“. Очевидно, що руські селяни слухаючи такої науки, мусіли хіба реготати ся. Адже ще жило багато таких, що на власні очі бачили Польщу і знали її райських порядків; а всі інші знали се добре, що не Німці, не податки і не рекрутчина були їх найбільшим лихом, а шляхта, панщина і всі її несправедливости. От тим то й не диво, що всі ті кроваві поклики зовсім не трафляли до душі руського селянина. Він і не думав рушити пальцем за відбудоване Польщі, не вірив обіцянкам химерних „паничів“, що самі Поляки дарують йому панщину, скоро тільки він вижене з краю Німців, але по давньому йшов до Німця урядника шукати опіки і справедливости проти брата Поляка, шляхтича чи навіть „демократа“.

Коло 1840 р. майже всі польські „неспокійні духи“ або повтікали з Галичини за границю, або були поарештовані. Почали ся процеси. В 1841 р. засуджено відразу 50 людей на смерть. У краю зробила ся тривога. Між засудженими було багато паничів із ліпших родин. Шляхетський сойм подав за ними просьбу до цїсаря, і цїсар дарував

ім кару. Та багато з тих увязнених посаджувано на довгі літа до в'язниць, інших позабирано до війська. В краю настав супокій. Але наслідки революційної роботи не пропали. Шляхта сама почула острах. Вона почала освоювати ся з думкою, що панщині вже не довго тривати, що се дуже небезпечний набутток; бо ану-ж хлоп захоче справді послухати шалених загорільців і отрясти ся з пут? Деякі під тим страхом почали навіть дораховувати ся до того, що властиво панщизняна робота величезна страта часу і марноване робучих сил, що господарювати наємним робітником буде кориснійше для самого пана, ніж господарювати силованими руками. І ось від 1842 р. починають ся в галицькій соймі розмови про панщину: що з нею робити? чи знести, чи лишити? а коли знести, то яким способом і як? чи за викупом, чи без викупу, з ґрунтом, чи без ґрунту?

Наші шляхтичі, вчені й невчені, ще й доси з великими гордощами згадують про ті шляхетські сойми 1842—1845 років і про ті розмови, і голосять цілому світови, що тодішня шляхта виявила найширїшу охоту знести панщину, але уряд на се не дозволив. Що

се шляхетне балаканє — цілковита брехня, як се дуже докладно власними словами тодішніх соймових внесків і протоколів виказав Ів. Заневич (Остап Терлецький) у своїй цінній книжці про знесенє панщини. Я тільки коротко переповім тут зміст тодішніх внесків і сварок і надїю ся, що вже й з того кожний побачить, яке право мають нинішні шляхтичі хвалити ся своїми великодушними предками.

З думкою про потребу якоїсь зміни підданських відносин виступив перший граф Красіцький, подаючи 2. цвітня 1842 р. до станового виділу письмо в тій справі.¹⁾ В тім просторім письмі граф Красіцький говорить про всякі річи, та про знесенє панщини не говорить ані слова. Найбільше йому заваджає те, що ділич не може до вподоби розпоряджати рустікальним ґрунтом, не може лїнивого та непослушного хлопа зкинути з ґрунту, що власть не дає дітичам достаточної помочи для силюваня селян. Він домагає ся, аби рустікальні ґрунти зробити власністю

¹⁾ Відпис того письма чи „Меморіалу“ між рукописами бібліотеки Оссолїнських у Львові ч. 2843 і 2945.

селян, завести для них ґрунтові книги, аби селянин міг зятягати на ґрунт позички, аби на той ґрунт була заїнтабульована також панщина і аби за несплачений довг і за невідроблену панщину можна було хлопови зліцітувати ґрунт. Дідичі повинні бути звільнені від обовязку запомагати селян у разі бідности, голоду або нещастя, але повинні би запомагати селян тільки грошевими позичками, добре опроцентованими, тай ще з тою умовою, що за несплату тої позички дідич може зліцітувати хлопський ґрунт. За всі ті добродійства дідич мав би задержати дотеперішню зверхність над хлопом і хлоп мав би робити дідичеві панщину доти, „доки весь нарід через дальшу фізичну і моральну освіту не дійде до того стану, що буде міг зовсім сплатити ся з обовязку, який тяжить на рустікальних ґрунтах. Тоді ті ґрунти зробились би вільними рустікальними ґрунтами, але й тоді ані ніколи не повинні одержати тих прав, якими наділені ґрунти домінікальні“.¹⁾

Не треба й доказувати, що сей

¹⁾ Ів. Заневич, Знесене панщини в Галичині, а також Житє і Слово, IV, 288—293.

теплий кожух не був шитий на селян, і що пану графови ходило далеко більше о добро панів і о запевненє їм на віки вічні коли не самої панщини, то бодай усіх її користий, ніж о увільненє й піднесенє селян. У становім виділі був тоді маршалком Тадей Василевский, чоловік чесний і освічений, приятель нашого поета Маркіяна Шашкевича. Прочитавши писанє гр. Красіцкого він написав резолюцію, що хоч трафляють ся там розумні думки, але не подано нічого такого, що би можна взяти під наряду. Гр. Красіцкий дуже сим образив ся і на приватній нараді шляхотській у домі Василевского під час сойму 19. вересня 1842 ще раз відчитав своє письмо всім. „Воно розцікавило зібраних, — хвалить ся гр. Красіцкий, — сонних пробудило, мислячих задовольнило і всіх переконало, що швидше чи пізнійше дотеперішні відносини мусять перемінити ся“. Постановлено порушити справу на будучім соймі, а до її порушеня уповажнено самого Василевского.¹⁾

За рік, д. 18. вересня 1843 сойм

¹⁾ Ів. Заневич, вказана книжка, а також Житє і Слово IV, 301—302.

зібрався, і ввечері того самого дня зійшлося багато шляхтичів на приватну нараду в домі гр. Скарбка. Василевський виступив з проєктом знесення панщини, та більшість шляхти закричала його. Та не вже се правда? запитаєте. То-б то не те, що хляхта закричала, але те, що шляхтич, хоч і освічений, радів скасувати панщину? Правда, та не ціла. Ось послухайте, що радів зробити Василевський!

Він дуже основно і розумно доказував нерозумність, несправедливість, шкідливість і небезпечність панщини. „Знести в нашім краю панщину добровільним способом, значить вернути краєви супокій, зробити неможливими хлопські бунти“. Повинни се зробити самі дідичі, бо їм потрібно цілком і скоро погодитися з народом; повинни се зробити швидко, бо ануж уряд схоче сам скасувати панщину з їх шкодою! Дідичі не повинни боятися деяких жертв, аби тільки забезпечити собі будущину. Знесення панщини повинно бути цілковите, не часткове, бо се не заспокоїло би, але ще більше роздразнило би селян.“¹⁾

¹⁾ Ів. Заневич, там-же, також Житє і Слово IV, 385—393.

Правда, як розумно, як сміло, як чесно сказано! Але не бійтеся, се тільки половина думки Василевського, се тільки широкий і червоно помальований дах. А який будинок прикритий тим дахом? Читайте далі!

„Дідичі повинні дістати цілковите відшкодоване за панщину, бо їх право побирання панщини ніхто не сміє нарушити. Дароване панщини без відплати навіть пошкодило би селянам, бо вони не вміли би шанувати дарованого. Селянин повинен дістати право ужиткованя свого ґрунту, міг би його задовжувати, заставляти, виарендовувати, продавати, дарувати, — тільки не смів би ділити його. За те мав би після угоди з паном платити йому вічний чинш, котрий був би заінтабульований на ґрунті; в разі несплати чиншу міг би пан засеквеструвати або й зліщитувати хлопський ґрунт. Чинш мусіли би селяни платити грішми. Зрештою мусіло би бути дозволено їм цілковито викупити ся від чиншу; аби достарчити на се селянам капіталу, мусіло би бути заложене окреме кредитове товариство для селян. Очевидно, що до викупу доходили би на сам перед заможніші та статочніші господарі. Само знесення

панщини і перехід на очиншоване треба би заводити не відразу в цілім краю, аби, борони Боже, дідиці не потерпіли через те якої шкоди, тай аби селяни не дістали охвату; треба би розложити се на яких 20 літ, увільняючи зразу найзаможніших у громаді. Цілковитий викуп виносив би стілько, як сума річного чиншу помножена на 20. А річний чинш мусів би виносити як раз стілько, скільки після урядового отаксованя і після інвентаріїв варта грішми панщина і всі данини, які тепер поносять піддані“.

Прочитавши сей проєкт „поступового“ шляхтича одному тільки дивуєшся: як міг він тут говорити про якусь жертву, котру буїм то мали понести шляхтичі для доведеня до „повної і щирої згоди з народом“? У часі, коли в повітрі пахло хлопськими розрухами, коли власні сини шляхтичів починали йти між селян і бунтувати їх проти панщини, коли з-за границі польські демократи і навіть вигнані магнати, як князь Чарторийський, накликали до знесеня панщини і до жертв для народа, — в таких часах жадати від хлопа вічного чиншу в такій самій вартости, як вартість його панщицзяних тягарів і ще при тім говорити про якусь жертву, се

було крайнє заслїпленє, щоб не казати безстидність.

А про те шляхтичам зібраним у гр. Скарбка і сего було за богато, і вони закричали Василевського! Вони почували, що Василевський справедливо осуджує панщину, та їх мізки не могли освоїти ся з думкою, аби шляхтич міг жити без неї. І ось по бурливій нараді Василевського склонено до того, що він сховав свій внесок до кишені, а на соймовім засіданю д. 22. вересня 1843 р. поставив ось який внесок:

„Зібрані Стани просять Його цісарсько-королївське Величество, аби зволив ласкаво дозволити на будучім соймі вибрати з поміж його членів комісію, котра би застановила ся над взаїмними відносинами властителїв маєтностей і селян у тім краю, зібрала потрібні відомости і заняла ся уложенєм пляну вигіднійшої для обох сторін регуляції тих відносин задля піднесеня добробиту властителїв і селян, а тим самим цілого краю. Сей плян має бути в речинци визначенім соймом при іменованю комісії підданий під розвагу соймового зібраня“.¹⁾

¹⁾ Ів. Заневич, названа книжка а також Житє і Слово IV, 429.

Як бачимо, про знесенє панщини, навіть про її заміну на вічний чинш і в загалі про яку будь виразну зміну тут нема ані мови. Вибрати комісію, застановляти ся, збирати відомости, радити й писати протоколи, — се така худа кухня, з якої ще ніхто ніколи не був ситий — окрім тих, що радять і пишуть. Внесок Василевського нікого ні до чого не обов'язував, а шляхті виразно обіцявав, що має на меті поперед усього поправу її відносин, а аж на другім місці поправу долі підданих. Та дарма! В соймі знайшло ся ще 15 шляхтичів запеків, котрим і того пустісінького внеску було за багато, котрі воліли були, аби про панщину і про хлопів у соймі зовсім не згадувати. Певно бояли ся, що хлопська справа така як смола: тільки доторкни ся її, то зараз до пальців липне і почне тягтись та мотати ся без кінця. Мали небо-раки повну рацію! Та що-ж, не їх уже сила була спинити віз у розгоні. Більшість 86 голосів ухвалила внесок Василевського.

Пожитку з того не було ніякого. Цісар не затвердив того внеску, бо, як сказано в рескрипті з 9. липня 1844 р., „вибір комісії, про котру не знати, ані

що, ані як має робити, цісар не вважає відповідним. Про те соймови полишено до волі займати ся далі сею справою і поставити виразнійший внесок“.¹⁾

Ся цісарська заява приперла шляхту до стіни. Давайте, панове, щось виразнійше! Але що? Знесенє панщини? Заміну її на вічний чинш? Про се шляхта не хотіла й слухати. І ось Василевський на соймовім засіданю д. 19. вересня 1844 року поставив другий внесок, котрий тут знов подаю дословно:

„Стани щиро бажають поліпшити долю найпожиточнійшої і найчисленнійшої верстви людности і разом із тим піднести промисл і добробит цілого краю. Та не можуть у часі короткої соймової сесії поставити без попереднього приготування якесь виразне внесенє про таку важну й широку справу, а то тим більше, що предкладаючи в тій справі якісь загально-обов'язкові постанови, треба мати на оці не лише природу відносин обох сторін, але також положенє, якість землі, ступінь освіти народа, а всі ті обставини в різних сторонах краю дуже неоднакові.

¹⁾ Ів. Заневич, там-же, а також Жите і Слово IV, 432-433

Аби пізнати всі ті подрібности і застановити ся над ними докладно, постановили Стани вибрати зпоміж себе знайомих людей, що живуть у різних сторонах краю, аби збирали і присилали відомости, що мають послужити підставою при будучім уложенню і нарадах над внесками¹⁾.

Над сим внеском радив сойм два дни. В кінці д. 20. вересня ухвалено просити цїсаря, аби дозволив вибрати комісію, котра мала би застановити ся над заведем книг ґрунтових для селянських ґрунтів, далі над наданем селянам пожиткової власности рустікальних ґрунтів, і в кінці над регуляцією сервітутів і спільних посїдань. Про ті питання мала комісія випрацювати докладні пляни і предложити їх соймови; та при тім додано виразно, що вона має „оминати всякі невчасні питання і заняті ся тільки означенем найпильніших потреб, котрих заспокоєне не нарушило би нічиєї власности ані свободи, а рівночасно могло би зблизити наших селян до цвитучого положення“²⁾.

¹⁾ Ів. Заневич, там-же і Житє і Слово IV, 434.

²⁾ Ів. Заневич, там-же, а також Житє і Слово IV, 436.

Значить, комісія мала, борони Господи, не порушувати „невчасної“ справи знесеня панщини, мала „не нарушувати“ панської „власности“, а при тім знайти спосіб ущасливлення селян — певне після рецепти: мий мене, не мочи мене!

Д. 11. марта 1845 р. прийшла цїсарська відповідь на сей внесок. Цїсар дозволив на вибір комісії, що мала заняті ся приготовними роботами для урегулювання пожиткової власности. Се була чиста формальність, що не вела зовсім до знесеня панщини, та про те шляхта знов переполошила ся, і треба було окремими письмами поучати її, що даючи селянам пожиткову власність вона сама нічого не тратить. Зрештою від вибору комісії для приготувань до самого надання пожиткової власности було ще дуже далеко. Справа могла таким способом протягти ся ще й 10 літ, як би грізна постава селянства, особливо в західній Галичині, та живі розмови шляхти по всім краю про близьке нове повстанє не були попхнули її на перед. І от у осени 1845 р. становий сойм не тільки зараз вибрав призволену комісію, але великою більшістю 116 голосів проти 10 ухвалив ось який внесок Маврикія Країнського:

„Просити Найяснійшого Монарха, аби на підставі найвисшої ухвали з д. 11. марта 1845 р. зволив приказати становій комісії, вибраній задля приготування нарад над признанем мужикам пожиткової власности ґрунтів і над заведенем ґрунтових книг, аби з причини обосторонньої недогідности, що впливає з теперішніх підданських відносин, задля сполучених із посіданем ґрунту особистих і інших інвентарських повинностей і тягарів наложених на домінії, застановила ся над способами, як би можна ті підданські повинности перемінити на осипи в збіжу або на чинші в готових грошох, або довести до їх цілковитого викупу і усунути перешкоди, які ставить тим перемінам теперішнє законодавство; дальше, які би способи могли послужити і які би треба видати постанови, аби осягнути відповідне заокруглене і впорядковане посілоостий як двірських так і селянських; розділ спільних ґрунтів і знесенє шкідливих служебностей“¹⁾).

Отсе та одинока ухвала галицького шляхотського сойму,

¹⁾ Ів. Заневич, там-же, а також Жите і Слово IV, 452.

де згадуєть ся про знесенє панщини. Та чи мають нинішні шляхтичі так дуже що нею гордити ся? Не забуваймо, що вона була ухвалена, так сказати, остатнього дня перед задуманим новим повстанєм, що мало бути звернене сим разом не проти „Москаля“, а головно проти „Німця“, тоб то проти Австрії та Прус. Не забуваймо, що вже тоді селяни зачинали чим раз грізнійше виступати проти шляхти, турбувати по дорогах проїзжих панів, а революційні вистанці з Франції бігали по краю і кликали до бунту. Пани чули, що на панщині можна дуже попекти ся, і забажали раптом позбути ся її. Але ще й тепер вони не думали ні про яку жертву для селян. Ще й тепер надіяли ся зацитькати справу ніби то смілою, та на правду дуже замотаною і загальною ухвалою, коли тим часом кождий із них, без жадної ухвали, у себе дома міг цілу справу любісінько полагодити далеко швидше й кориснійше і для селян і навіть — як показали пізнійші події — для себе самого.

Та ба! На стілько доброї і сильної волі ні в кого з тодішньої шляхти не було, а їх шумна ухвала з 1845 р. не дочекала ся вже ніякої цісарської від-

повіді. Роз'їздячи ся з соймового засідання пани шляхтичі, горді на свою ухвалу, певно й не думали, що се було остатнє засіданє станового сойму, і що резолюцію на їх ухвалу дасть їм не цісар, а хлопські, мазурські сокири та щіпи. Мали можливість показати свою добру волю, та проспали нагоду. Тепер було вже за пізно!

VI. Різня 1846 р. і реґуляція панщини.

По великих арештованях польських революціонерів у Галичині, по процесах і засудах, котрі цісар д. 1. січня 1845 р. злагодив, дарувавши жите 50 засудженим на смерть, а надто 40 із них і всяку дальшу кару, здавало ся, що якийсь час був спокій у Галичині. Та се була тільки коротка хвиля. В тім самім 1845 році постановили польські емігранти, що жили у Франції, зробити в 1846 р. велике повстанє в Польщі. Воно мало розпочати ся в Галичині і в Познанщині, отже обернути ся поперед усього проти Австрії та Прус, а тільки поборовши тих двох противників мало звернути ся проти Росії. Готового польського війська, такого як у 1830 р., котре-б можна було попровадити до повстання, тепер не було; тож комендант нового повстання, генерал Людвік Мєро-

славский, уложив ось який плян. Повстане мало розпочати ся по селах. Дідичі повинні були узброїти свою рідню і свою прислугу, а по змозі також своїх селян, котрих мали позискати для повстання обіцянкою знесеня панщини. З тими уоруженими купами мали в означений день зібрати ся в повітовім місті, опанувати там урядові будинки, каси, магазини, а особливо поперед. усього військові коменди і склади оружя та аmunіції. Тоді треба було покликати до оружя міщан і решту людности, і з тими силами наперти на столицю краю і захопити в свої руки всі краєві власти й каси.¹⁾

На папері сей плян виглядав дуже гарно, але для кожного незасліпленого і знайомого з краєвими відносинами в Галичині він мусів видати ся не видумкою розумного чоловіка, але хиба вибриком фантазії божевільного. Треба було не знати краю ані людей, аби хоч на одну хвилину подумати, що селянин, руський чи польський, битий і гноблений доси шляхтою, на саму голословну обіцянку полекші повірить тій шляхті

¹⁾ Sala. Geschichte des pölnischen Aufstandes vom Jahre 1846. стр. 171—174.

і піде з нею проливати свою кров за відбудоване Польщі, піде бити того Німця, в котрім доси привик бачити свого опікуна, свій захист проти шляхетської самоволі.

Та хоч і який безглуздий був плян Мерославского, горячі польські патріоти, особливо молоді паничі, повірили в його можливість і кинули ся горячо підготовляти край до повстання. Горячіші почали завчасу підмовляти селян, особливо по деяких округах західної Галичини, та тим осягли лиш одно: між селянством шибула поголоска, що за рік прийдуть „Поляки“ і будуть різати хлопів. Люди стрівожили ся і декуди н. пр. у селі Косіна, почали узброювати ся в ціпи та в коси і збирати ся в купи для оборони проти нападу. Розуміється, що й перед властями хлопи не таїли ся з тим, що знали, і вже від марта 1845 р. почали ся нові арештованя.¹⁾

Та польські патріоти не тратили надії. З Франції прислано літом 1845 р. емісарія (висланця) Теофіля Вішньовского, а незабаром потім появив ся в західніх округах другий польський емісарій Едвард Дембовский. Ті два

¹⁾ Sala. там-же. стр. 124—127.

мужі мали приготувляти повстанє один у східній, а другий у західній части краю. Вішньовський завязав таємний революційний комітет у Львові, а Дембовський у Тарнові. Потім оба почали обходити села, перебираючи ся раз за панських льокаїв, то знов за хлопів, Жидів, дротарів або урядників, криючи ся по дворах, пасіках або й по хлопських хатах, і всюди завязуючи менші комітети, втягаючи людей до окружного виступлення або збираючи грошеві датки. Шляхта, котра молодша, радо йшла за їх покликом; особливо горячо заняли ся повстанєм молоді графи Вєсьоловські коло Тарнова. Також багато панських урядників, лісничих, економів, мандаторів і латинських ксьондзів приступало до змови. За те багатші пани, магнати, не радо дивили ся на ті приготування. Вони бачили, що з сеї муки не буде хліба, бояли ся втягання хлопів до руху, а декотрі прямо ворожили, що хлопи замість на Німців готові кинути ся на польських патріотів.

І от деякі пани, бачучи, що не можуть запобігти бурі, виїздили за границю, а інші удавали ся до уряду доносячи йому що знали про приготування та просячи, аби арештовано заго-

рільців.) Та уряд не дуже квапив ся, чи то не маючи в руках певних доказів, чи може з яких інших причин. Польські патріоти пізнійше голосили всему світу, що се чинено навмисне, що уряд тоді вже підготовлював різню шляхти і хотів у хвилі вибуху повстання пустити на шляхту під'юджених хлопів, утопити польську державну мрію в крові польської шляхти. Розумієть ся, сему тяжко повірити. Уряд справді не знав, що йому робити, і аж у остатній хвилі отямив ся, коли вже годі було змінити те, що стало ся й без його волі.

Реченець повстання визначено на 18. лютого 1846 р. Та сей день став ся початком страшної гайдамаччини, що розпочавши ся коло Тарнова розширила ся по всій західній Галичині. Уоружені шляхтичі, економи, лісничі та інші охотники почали збирати ся по дворах. Декуди покликуюно селян і підговорювано їх до революції; та ті відповідали скрізь погрозами та заявами вірности

) Fr. hr. Wiesiowski, Pamiętnik z r. 1845—1846. Lwów, 1868, а також рукописний „Głos w tece obywatela galicyjskiego zamary z powodu niedozwolonego przez rząd zebrania się Stanów prowincyi na zwyczajny sejm postulatowy 1846 roku“, рукопис у моім посіданю.

цїсарєви. Тодї шляхтичі самі вирушили в дорогу до умовлених місць. Та декуди вже того дня прийшло до бійки: селяни не хотїли пускати своїх панів, або грозили арештувати їх, а пани відповідали на се вистрілами. Тодї селяни, бачучи, що не жарт, кидали ся на панів, били їх страшенно і побитих або ледво живих везли до міста. Селянські варті порозставлявані по всіх дорогах переймали повстанців, вязали їх і відбирали їм оружє. А коли розширила ся відомість про те, що в місточку Пільзні повстанці попередньої ночі напали на дїм бурмістра Маркля, витягли його з ліжка і вбили серед подвіря, то лють народня вибухла страшенною пожежею. Мазури не тільки били й мордували тих повстанців, яких поарештували по дорогах, але купами кинули ся нападати на двори, нищити, грабувати й мордувати всіх мужчин від малого до великого, иноді завдаючи їм страшенні муки.¹⁾

¹⁾ Про мазурську різню 1846 р. написано дуже багато книжок по части в обороні повстанців, по части в обороні австрійського уряду. Найважнійші з них: цитована вже книжка Салі „Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846“, написана на основі урядових

В східній Галичині було тим часом тихо. Тільки в одній Горожані коло Комарна пробував тамошній мандатор Чапліцький покликати руських селян до повстаня, та селяни зажадали від нього і від його озброєних товаришів, аби піддали ся. Прийшло до бійки, в котрій повстанці забили чотирьох селян, а ті доведені до лютости вбили п'ятьох повстанців на смерть, а решту повязали й відставили до Львова.¹⁾ І в інших місцях східньої Галичини пробували повстанці підбурити нарід, та ніде їм се не вдало ся. В Нараєві зібралось

актив, далі „Memoiren und Aktenstücke aus Galizien im Jahre 1846, gesammelt vom einem Mähren“ — видана членом станового виділу М. Країнським у Лиську 1847 р.; Tessarczyk, Rzeź galicyjska, Kraków 1848; Starost, Polnische Bestrebungen im Jahre 1846; Drdacki v. Ostrow, Der Bauernkrieg in Galizien 1846; L. Chodźko, Les massacres de Galicie 1846. В 1896 р., в пятьдесяті роковини різні, вийшло кілька польських книжок про ті події; з них найважнійші Dr. Ostaszewski-Barański, Krwawy rok (1846), St. Schnür-Pepłowski, Krwawy rok i його-ж „Życie za wolność“, житєписи Т. Вішньовського та Капусцінського, повістених у Львові за уділ у тих подіях.

¹⁾ Про се див. Sala, вказана книжка, стор. 230—233, а також Więzień stann Wł. Czaplicki), Rzeź w Horozanie, Lwów, 1872.

коло 60 повстанців, і вони виконали справді одинокий у тій цілій революції напад на військову коменду в тім містечку, вбили двох гузарів, а решту змусили вернути до Бережан, та бачучи свої сили за слабкі для нападу на Бережани, розбіглися по домах.¹⁾

Я тільки коротко згадав тут про події „кровоавого пушання“ 1846 року, хоча про них можна би написати цілу книжку. Та не тут місце на таке оповідане. Для нас важно пізнати наслідки, які мала різня 1846 року на дальший розвій панщизняної справи не тільки в нашім краю, але і в цілій Австрії. А наслідки ті були дуже великі.

Мазурська різня була мов гарматній вистріл серед глибокої нічної тишини. Всі сполошилися: і уряд і шляхта і навіть селяни побачили, що панщизняному порядкови приходить кінець, що далі так довго не може бути. Серед селян уже тоді була розширена поголоска, що панщині кінець і що цісар роздасть селянам усі панські землі.²⁾ Розуміється, що коли по спокоєнню розрухів уряд знов наказав се-

¹⁾ Sala, там-же стор. 233—236.

²⁾ Sala, там-же стор. 315

лянам робити панщину, повстав декуди, особливо в тарнівськім окрузі, опір супроти сего, і треба було аж військової сили, аби примусити нарід до послуку ненависним панам. „Для цісаря ми готові робити, заявляли селяни, але для панів не будемо, хоч би нам прийшлося всім наложити головами“.¹⁾

Та про те уряд і сам не вірив, аби можна було таким силюванім конем довго робити. Найстарший цісарський міністер Меттерніх зараз по різні переняв ся думкою, що коли не в цілій Австрії, то бодай на разі в Галичині треба швидко й рішучо взяти ся до переміни громадських порядків. Він хотів надати селянським ґрунтам вільну пожиткову власність, перемінити панщизняну роботу на умірковане учиншоване, знести правну різницю між підданими й панами, відібрати панам право суду над селянами і позаводити цісарські суди першої інстанції, завести державну поліцію й жандармерію по цілім краю. Меттерніх знав, що таким великим змінам спротивлять ся не тільки шляхтичі всіх країв, але й інші міністри в Відні, а в Галичині спротивить ся їм особливо

¹⁾ Sala, там-же стор. 314.

губернатор архикнязь Фердинанд д'Есте; і для того прирадив цісареві відкликати Фердинанда з губернаторства, а на його місце вислати моравсько-шлезького губернатора графа Рудольфа Стадіона як тимчасового придворного комісаря „для тривкого заспокоєня зарівно дідичів як і підданих“.¹⁾

Та для такого тривкого заспокоєня Стадіон не зробив нічого істинно. Правда, його приїзд до Галичини попередили цісарські патенти з 9. марта і 13. цвітня 1846 р., котрими скасовано обов'язок підданих до безплатного їждження в далекі фірманки з панським добром, скасовано далі обов'язок підданих вносити всяку скаргу на сам перед до домінії, а тільки в разі її неповагодження тут обертати ся до циркулу, і дозволено їм у кожній справі просто обертати ся до цісарської влади, а надто поручено галицькій губернії застановити ся над цілковитим скасуванням панського судівництва і мандаторів і над переминою панщини на очиншоване²⁾. Але ті патенти не задовольнили ані підданих ані панів. Для підданих се ще зовсім

¹⁾ Sala, там-же, стор. 324—329.

²⁾ Sala, там-же, стор. 326.

не була давно ожидаана воля; пани бачили в тих урядових уступках селянам урядову заплату за різню. Та коли уряд силкував ся по своєму залагодити болючу та пекучу рану, шляхта почала смілійше підносити голову. В червні 1846 р. зїхало ся 107 дідичів до Львова, аби особисто удати ся до гр. Стадіона і протестувати проти вмішування уряду в відносини між дідичами й підданими. Розуміючи, на що заносить ся, Стадіон що духу виїхав до Відня. Не заставши його дома дідичі уложили пропам'ятне письмо, підписали його всі і післали до Відня Стадіонові з просьбою, аби зложив висловлені в нїм жаданя у стїп цісарського трону. Чого-ж домагали ся ті шляхетні панове?

Пригадавши страшні події з лютого і становище деяких цісарських урядників, котрі буїм то самі найгірше бунтують селян, зойкають панове в тяжкій розпуці: „І чого-ж хочуть від нас ті урядники? Чи хочуть так сприкрити нам панщину, аби ми самі просили о її скасоване?“ Очевидно се видавало ся панам дідичам найбільшим нещастем, до якого могли-б їх довести неприхильні їм урядники.

„Становий сойм — пишуть вони далі — давно зрозумів, що всі теперішні відносини не дадуть удержати ся і не раз (!) домагав ся зміни. Так, усі ми давно вважали потрібною зміну, котра би зробила кінець страшенному марнованню часу й робучих сил, яке йде тепер на шкоду обох сторін. Сойм домагав ся усталення прав селянина, але без нарушеня прав дідича; угрунтованя добробиту хлопа, але без нашої руйни, і обмеженя самоволі урядників, якої ми тепер зазнали в найбільшій мірі. По остатніх подіях ми вважаємо таку зміну конечною, і вона мусить прийти зараз, бо дотеперішні відносини не дадуть уже на довгий час повернути ся“.

Як бачимо, шляхетні панове сміло й рішучо домагали ся такої зміни, щоб і вовк був ситий і коза ціла. „Та ми хочемо — писали вони далі -- аби та зміна була зроблена при нашій участі, бо ж тут має рішати ся про нашу приватну власність. Задля сеї зміни ми принесемо жертви, великі жертви, але хочемо принести їх самі, а не хочемо, аби нам накидувано їх без права і без справедливости“.

Далі пригадують дідичі, що 1845 р. вибрана становим соймом з цісарського

дозволу комісія мала застановити ся над доконанем потрібних змін, і жадають, аби та комісія як найшвидше була введена в жите і заняла ся своєю працею. А поки ся комісія не випрацює докладного пляну змін, жертволюбні дідичі жадають і домагають ся, „аби дотеперішній, законами усвячений стан був піддержаний і аби селян змушено до точного сповнюваня їх обовязків“.

„А як би — читаємо далі в тім знаменитім поданю — коли будь могла бути мова про заміну теперішньої хлопської роботизни та осипів чи то на грошеве очиншованє, чи на цілковитий викуп, то в усякім разі самі селяни мусять понести кошти тої переміни. А перед тим мусить бути селянам вяснено, що дідичі мають несумнівне право до тих переміненних чи викуплених панщизняних повинностей, мусить бути викорінена та хибна думка, немов би селянин міг без жадної відплати і без жадних данин задержати в своїх руках той ґрунт, який посідає тепер“. На се за мало військових екзекуцій, котрі би треба раз у раз держати по всіх селах, за мало тисячів палок на непокірних. Найліпший спосіб був би такий, аби „в разі несповнюваня

панщизняних повинностей дідич міг непокірною підданого зараз вигнати з ґрунту". Очевидно дідичам дуже усміхалося захиране хлопських ґрунтів! Чуючи, що панщина не нині то завтра мусить бути знесена, вони раді були загарбати в свої руки як найбільше землі, пустити на волю як найбільше селян зовсім голих і безземельних, знаючи добре, що тоді й без панщини будуть мати дешевих і покірних робітників.

У додатку дідичі ждали від гр. Стадіона, аби поусував і покарав не тільки тих урядників, що буцім то заохочували селян до різні й рабунку в лютім 1846 р., але також усіх тих, що обіщували селянам знесені або зменшені панщизняних повинностей, бо се, мовляв, найнебезпечніші бунтівники, котрих дідичі гірше боять ся, ніж найчервоніших комуністів¹⁾.

Як бачите, наука дана шляхті кривавим пушанєм була зовсім даремна. З таким самим мідяним чолом, як уперед, вона й тепер говорила, що готова понести жертви для добра селян, а на правду не хотіла уступити їм нічогісінько,

¹⁾ Memoiren und Actenstücke aus Galizien, стор. 214 — 225.

рада була перед увільненням обдерти їх із землі просяклої їх потом і слізми, а на разі не бачила нічого пильнішого, як найострійші кари на непокірних селян, ба навіть на всіх тих, хто так чи сяк смів підкопувати її ненажерливе панованє. Се мусів зрозуміти й гр. Стадіон, бо подержавши у себе кілька неділь шляхетське поданє, звернув його панам назад із острою наганою всім тим 107 дідичам за те, що посміли подібні жаданя подавати до цісарського трону.

Та се були не всі жаданя, з якими тодішні пани носили ся, хоча й не вказували їх у поданнях до цісаря, а тільки в писаннях друкованих за границею. В однім таким писаню вони висловляли ось які жаданя:

1. Розширенє прав станового сойму — розуміть ся, без допущеня до него ширших верств, а особливо селян.

2. Заведенє польської мови обовязково в урядах і школах цілого краю; розуміть ся, про істнуванє якоїсь руської мови в більшій частині краю і про які будь права тої мови нема навіть згадки.

3. Злагодженє цензури. Треба знати, що друкованє книжок і газет у ту пору було дуже утруднене. Все написане

треба було на сам перед давати до прочитання окремим урядникам, що звалися цензорами. Вони могли з написаного вичеркувати, що хотіли, а могли перечеркнути й усе написане. Польські дідичі жадали тільки злагодження цензури, а не цілковитого її знесення. Цілковита свобода друку, котра би давала голос і їх противникам, з давен давна була для них ненависна.

4. Зміна підданських відносин (тобто панщини) без укорочення прав дідичів. Крім тих дальших змін вони ждали зараз:

5. Покарання всіх селян-різунів і тих урядників, що ніби то заохочували до різні;

6. зломання опору селян проти відроблювання панщини і арештованя хлопських проводирів, і в кінці

7. звільнення панів від обов'язку — допомагати підданих у разі нещастя, передновків і інших потреб.¹⁾

Та уряд і не думав сповнювати ті жаданя. Навіть постанови патентів із 9. марта і 13. цвітня не вийшли в жите, тільки в західніх округах заведено по селах урядових мандаторів замість доте-

¹⁾ Memoiren und Aktenstücke, стор. 90—101.

перішніх панських. Станового сойму в 1846 і 1847 р. не скликано зовсім. Натомість у губернії радили урядники над тим, що робити далі з панщиною. Віцепрезидент намісництва барон Кріґ радив знести панщину і перемінити її на очиншоване; але гр. Стадіон не послухав сеї ради і волів розпочати регуляцію панщини на підставі тимчасового податкового катастроу. Ся регуляція постановлена цісарським патентом із д. 12. падолиста 1846 р. була наказана циркуляром із д. 25. падолиста. Осібні комісії мали оцінити гуртовий дохід селян і панів; у панів, розуміється, дохід із їх власного ґрунту окремо, а окремо з панщини і підданських данин та оплат¹⁾. Для тих комісій видано д. 2. грудня інструкцію, як мають поступати. Ціль регуляції була така: „Половина доходу з усіх підданських ґрунтів, виказана тимчасовим катастрою, має, відшибнувши від нього кошти управи, служити мірою повинностей, які селянин повинен відбувати дідичеві. Дрібніші данини лишаяться без зміни, але їх вартість також треба відшибнути від сеї половини доходу; решту тої половини треба

¹⁾ Sala, вказана книжка стор. 329—330.

почислити на панщину, розложити на селянський ґрунт після теперішньої податкової стопи, і приписати окремо кожному підданому відповідно до класи, під яку підходять його повинности. Халупники й комірники під регуляцію не підходять. Кождий підданий з окрема, а також цілі громади мають застережений вільний вибір між дотеперішньою повинністю і регульованою, коли би дотеперішня була менша; протягом року по доконанню регуляції вони повинні повідомити уряд, чи лишаються при старій панщині, чи волять регульовану; коли не повідомлять, то знак, що згоджують ся на новий вимір. Коли мине сей реченець, уряд спише в кожній громаді законні, обома сторонами признані докладні реєстри панщини; там будуть списані повинности кожного посідача ґрунту. Відписи тих реєстрів будуть видані також громадам¹⁾ У додатку до

¹⁾ Див. Kreisschreiben des k. k. galizischen Landesguberniums (Nr. 71881). Wegen Regulierung der Roboth und anderen unterthänigen Leistungen (і з польським перекладом). Lemberg am 24. November 1846. з підписами бар. Кріґа фон Гохфельден, Леопольда гр. Лязанського і Тадея Ледерера, урядників губерніяльних, без підпису Стадіона.

сего циркуляра була табелька, де означено ось який вимір повинностей:

1. Піша панщина. Установлено 5 клас. Перша класа: хто платив ґрунтового й домового податку разом аж до суми 1 р. 21 кр., мав робити пішої панщини 26 днів річно. Друга класа: хто платив від 1 р. 21 кр. — 2 р. 12 кр. податку, робив 52 дні в році. Третя класа: хто платив від 2 р. 15 кр. — 3 р. 8 кр. податку, робив 78 днів річно. Четверта класа: хто платив від 3 р. 8 кр. — 4 р. 2 кр. податку, робив 104 дні в році. Пята класа: хто платив більше як 4 р. 2 кр. податку, робив 156 днів річно. В увазі додано, що хто доси в інвентарі був записаний до пішої панщини, того тепер не можна було перенести до тяглої панщини, хоч би він платив і не знати який великий податок; пан не мав права жадати від него більше, як 3 дні пішої панщини на тиждень.

2. Тягла панщина. Установлено шість клас. Перша класа: хто платив від 3 р. 8 кр. — 4 р. 2 кр. податку, мав робити 104 дні одною худобиною або 52 дні парою на рік, відповідно до того, чи доси робив поєдинкою, чи парою. Друга класа: хто платив податку

від 4 р. 2 кр. — 6 р. 43 кр., мав робити 156 днів поєдинкою або 78 парою. Третя кляса: хто платив податку від 6 р. 43 кр. — 7 р. 37 кр., мав робити 104 дні парою або 82 трійлом відповідно до того, чи доси робив парою або трійлом. Четверта кляса: хто платив від 7 р. 37 кр. — 12 р. 19 кр. податку, мав робити 156 днів парою або 132 дні трійлом. Пята кляса: хто платив податку від 12 р. 19 кр. — 15 р. 33 кр., мав робити 156 днів трійлом або 184 дні двома парами відповідно до того, чи доси робив трійлом чи двома парами. В увазі додане, що до тих кляс тяглої панщини мають бути вписані всі піддані, що доси робили тяглу панщину і платять податку більше як 3 р. 8 кр. річно. Значить, хто в інвентарі був приписаний до тяглої панщини, а збіднів так, що платив менший податок, того переписувано до пішої панщини.

Отсе були головні основи тої Стадіонової регуляції. Вступні роботи над нею, розпочаті ще в грудні 1846 року, коштували в 1847 році 50.000 ринських мк.¹⁾ Аби показати її значінє, приведу

¹⁾ Диви Staatsvoranschlag für die im con-

деякі обрахунки, що послужили основою для пізнійших постанов уряду.

Ще в 1845 р. сама шляхта обчислила вартість усеї пинщизняної роботи і всіх підданських данин у Галичині на 5,800.084 ринських. Підставою обчислення взято податковї фасії, отже — можна сказати — найнижчий вимір, який тільки можна було взяти. Аби з сеї суми вичислити чистий дохід, треба відкинути 5% на кошти адміністрації, т. є 290.004 р., а дальших 5% як вартість пасовиск, що пани давали для вжитку підданам, значить знов 290.004 р., 10% вартість опалових і будівляних дров, які пани мусіли давати підданам, т. є 580.008 р., і 10% вартість запомог, які пани також мусіли давати підданам у разі потреби. Виходило, що з гуртового панщизняного доходу 5,800,084 р. пани тратили (після їх власного, отже можливо найвисшого ошацованя) 1,740.025 р., а лишало ся їм чистого доходу з панщини 4,060.059 р. річно. Від сеї суми вимірювано їм урбаріяльний податок, котрий виносив 531.608 р., так що в панських

stituierenden Reichstage vertretenen Länder der österreichischen Monarchie für das Verwaltungsjahr 1848, Beilage 11, примітка до рубрики 23.

руках лишало ся 3,528.391 р. хлопської панщизнявої кровавиці¹⁾).

Отже Стадіонівська регуляція мала на цілі обкромити панам доходи з панщини, надто усунути всякі надужитя її незаконности, що понаходили до нових інвентарів. Мусіло того бути не мало, бо по зсумованю вийшло так, що при незміннім урбаріяльнім податку 531.668 р. чистий дохід панів із панщини в 1847 році мусів би був по переведеню регуляції виносити не 3,528.391 р., а тільки 2,825.712 р., т. є о 705.679 менше. Певна річ, се ще було ліпше для них, ніж те, що радив барон Кріг, бо сей хотів скасувати панщину і перемінити її на річний чинш; але сей чинш мав би був виносити тільки половину вартости всієї панщини, а се значить, що пани були би стратили звиш 2,900.000 р. річного доходу. Та про те, проти Стадіонової регуляції підняла ся велика буря. Через те, що ґрунтовий податок покладено основою для виміру панщизняних повинностей, а сей ґрунтовий податок у Галичині розложений був дуже нерівномірно, показали ся і при регуляції

¹⁾ Memoiren und Aktenstücke, табелька в додатку.

деякі нерівности. Та головно закричали пани, чуючи, що їм грозить велика страта. „З обрахунків, які на пробу пороблено в деяких громадах — писав десять літ пізнійше К. Кшечунович¹⁾ — і з регуляційних оператів доконаних декуди швидко виявили ся виразно несутразности наказаної регуляції. В близьких, сусідніх громадах, ба навіть у одній і тій самій громаді від однакових ґрунтових наділів прийшлося би було так регулювати підданські повинности, що один підданий був би робив так само як доси, инший лиш половину або навіть лише третину дотеперішнього (яке страшне нещастє!). Або бувало й так, що підданий сидячи на ліпшій і більшій ґрунті був би робив менше від свого сусіда, що сидів на пліхшій і меншій паю. Сю нерівність погіршували ще дві обставини. Одно те, що регульовано тільки панщизняну роботу, а инші тягарі (грошові чинші, данини плодами й натуралїями) полишено без зміни. Через те піддані, що доси робили

¹⁾ Cornelius von Krzeczunowicz Betrachtungen über die Behandlung der Streitigkeiten i. t. d., перше вид 1857, в другім вид. стор. 20—21.

панщини дуже мало або не робили нічого, зискували мало або не зискували нічого; натомість ті, що давали мало данин а багато роботи, зискували дуже значно (отто лишенько!). А друге те, що при регуляції не звернено уваги на ті користи (сервітуту), які мали піддані від дідичів. Значить, було би вийшло таке, що піддані, котрі мали мало ґрунту а багато сервітутів, вийшли би на регуляції далеко ліпше від тих, що мали багато ґрунту, отже робили багато панщини, а мали від дворів мало користи“.

Досить прочитати ті слова, аби зрозуміти їх неширість. Ніби то вельможному панщизняному дідичеві так дуже допікає „нерівність“ та „нерівномірність“, яку терпіли би селяни від регуляції! Але вони терпіли її і без регуляції, бо платили нерівномірний податок і користувалися нерівномірними сервітутами! Се його не болить. Але регуляція мала в собі одно величезне добро: жаден селянин не смів від тепер нести більше тягарів, ніж поносив доси, а дуже багатом ті тягарі були би значно зменшені, як би регуляція була переведена. Сего

п. Кшечунович ніби то не бачить. Та ні, він і всі його товариші бачили й розуміли се дуже добре, і власне задля сего підняли величезний крик. Граф Стадіон знеохочений тим, а надто ще страшним голодом, що запанував у Галичині зимою з 1846 на 1847 рік, просився у цїсаря, аби його взяв геть із Галичини. Цїсар уволів його волю і в початку 1847 р. іменував губернатором Галичини його брата, гр. Франца Стадіона¹⁾.

Не легке було становище нового губернатора в краю. З одного боку голод, що лютився особливо на Мазурщині, з другого боку обурення шляхти задля регуляції панщини та інших постанов його брата. Шляхта облягла його відразу своїми зажаленнями, і він уважав потрібним у своїм справозданню з 17. марта 1847 р. просити цїсаря, аби дозволив змінити деякі постанови тої регуляції і аби дав дідичам покривдженням регуляцією відшкодоване з державної каси. Та у Відні не квапилися слухати його. Богу дякувати, що селяни не бунтують, а з обіцяними змінами можна почекати!

¹⁾ Sala. вказ. книжка, стор. 328—330.

Та час не чекав. Ще пару місяців мертвої тиші й застою, а з заходу заревіла буря, що від разу змела з лиця землі і Меттерніха й регуляцію й шляхетські мрії про вічне очиншоване, і саму панщину.

VII. Знесене панщини в 1848 році.

В початку 1848 р. писав князь Меттерніх, перший тодішній міністер в Австрії, в своїм дневнику ось яку „ворожбу на 1848 рік“: „Ніколи ще рік не розпочинав ся так тихо й спокійно. Ніколи суспільний порядок не стояв так твердо й сильно як тепер“¹⁾. Та не минуло й півтретя місяця, а той сам Меттерніх, перебраний за жебрака, втікав із Відня, мусів забрати ся з Австрії і шукати захисту аж за морем у Англії. Він показав ся дуже кепським ворожбитом, та його записка лишить ся на віки вічні як безсмертна пам'ятка для всіх сильних сего світа, аби не надто впевняли ся на свою силу, і для всіх пригноблених та кривджених, аби не тратили надії на поправу своєї долі.

¹⁾ Aus Metternichs nachgelassenen Papieren, том VII. Politisches Horoskop des Jahres 1848.

В часі, коли горе найдужше тисне їх, може бути щаслива зміна їх долі вже ось-ось за порогом.

Так було і в 1848 році.

Дня 13. марта вибухла в Відні революція. По кровавих уличних розрухах уряд уступив. Запроваджено свободу друку, дозволено людности мати своє власне військо, так звану народню гвардію, а в кінці надано конституцію та обіцяно скликати сойм для уложеня законів на підставі рівности всіх людей. У краю запанувала безмірна радість. Та на відомість про віденьські події почали ся розрухи і в Празі, Кракові й у Львові. Тільки що тут ходило о щось инше, а не о саму свободу. Поляки від разу почали думати, що тепер пора виконати свій плян, так погано розбитий у 1846 році, і бодай у Галичині зробити собі самостійну Польщу. Зараз 18. марта вони уложили адрес до цїсаря, в котрім домагали ся заведеня польської мови по всіх школах, урядах і судах у Галичині, окремого заряду Галичини, загальної амнестії, т. є дарованя кари для всіх засуджених за політичні справи, установа сойму з усіх верстов людности, скасування цензури, уоруженя міщан для удержаня супокою

й порядку в краю, наданя ширших прав міським магістратам, заведеня шкіл по всіх селах, обсадженя всіх урядів родовитими краями і видаленя всіх чужинців, і в кінці цілковитого знесеня панщини та всіх підданських повинностей, „бо галицькі дідичі хочуть їх своїм підданим подарувати“.¹⁾

Хто би читаючи сей адрес подумав, що галицькі дідичі зробили ся на раз такі щедрі, й справді забажали подарувати своїм підданим панщину і всі данини, той дуже би помилив ся. Треба знати, що той адрес укладали міщани — газетярі, адвокати, отже люди, котрі не мали панщини і котрих се нічого не коштувало дарувати її — за інших. Треба знати далі, що тим людям ходило поперед усього о відбудоване Польщі, і голосячи цілому світови про горяче бажанє дідичів — дарувати підданим панщину, вони хотіли приєднати до своєї справи всіх свободолюбних людей, а коли можна, то й селян. Та читаючи сей адрес бачимо, що ті самі пани, котрі писали його, не довіряли

¹⁾ Adres Galicyi do Najjaśniejszego Pana 18. marca 1848 r. друкований на окремих аркушах по польськи, по руськи й по німецьки.

тим селянам і бояли ся їх, коли поперед усього домагали ся уоруженя міщан. Очевидно вони бояли ся, що ану-ж селяни захочуть юрбами напасти на міста і повторити тут те, що діяло ся в 1846 році по селах.

Під впливом нової і так несподівано здобутої свободи почало ся у Львові горячкове жите. Найзагорільші Поляки завязали тут політичне товариство „Раду Народову“. Се товариство, хоч ніким не вибиране і не уповажнене, почало поводити ся як яка власть, наказувати, диктувати. Розумієть ся, одна з перших справ, порушених Радою Народовою, то було власне знесенє панщини. Польські верховоди хотіли як найскорше сповнити те, що було обіцяно в адресі з 18. марта. Почала ся завзята агітація. Про конечність дарованя панщини самими дідичами писали по газетах, видавали відозви, друкували вірші, а один якийсь горячий панок написав навіть по руськи ось яку „Піснь радости“:

Prylytila lastiwońka do naszoho sela,
Oj pryisla nam nowynońka dla wsich nas wesela.
Oj letila lastiwońka ta po nad rikoju,
Zmylowaly sia laszeńki nad naszoj bidoju.
Zijichaly sia ta di Lwowa, staly rozmawlaty:
Zanychajmo na pańszczynu chłopiw nahaniaty.

Zanychajmo wyhaniaty, hodi toho bude.
Bo i chłop ny towaryna, bo i chłopy ludy.
Rada w radu, rada w radu, treba sia zhodyty:
Chłopy ludy, jak i druhi, z lud'my treba żyty.
Jeden, druhy, treti kaže — i usyi przystaly,
Szczoby z chłopom w zhodi żyty, z chłopom sia [brataly].

Napysaly do Cisara, nechaj o tim znaje,
Szczoby dla chłopiw pan sia swojej pańszczyny zri- [kaje].

Pryletila lastiwońka ta do nas z wesnoju;
Oj pryichaw pan zi Lwowa do nas z nowynoju.
Oj pryichaw taj skazaw nam: Pomahaj bih, ludy!
Jak buwalo, tak buwalo, teper dobre bude.
Nema teper wże pańszczyny, nema hatamana.
Szczoby chodyw koladuwaty po pid wikna z rana.
Nema chłopa, nema pana, lesze wsi jednaki.
Tak wsi choczem i tak usiji żadajut Polaki.
Jak susidy, jako bratia tra sia myluwaty.
Bo wsich jeden Otec Panbih, jedna zemla maty.
Oj letila lastiwońka wid sela do sela,
Rozijszla sia nowynońka dla wsich nas wesela.
Oj letila lastiwońka po nad berehamy.
Nej Lachy budut zdrowi, trymajmo z Lachamy!

Сей остатній рядок показує, чого властиво хотіло ся Полякам. Так само, як у 1846 році, вони бажали обіцянкою знесеня панщини потягти руського хлопа, аби „тримав з ними“, аби поклав свою руську голову під польське евангеліє, аби своєю кровю та своїми кістками помагав будувати самостійну польську державу на своїй землі,

Та на лихо „Ляхи“ не квапили ся сповнювати ті красні мрії міських патріотів. Велика часть шляхти анї слухати не хотіла про дароване панщини, а деякі панські слуги відгрожували ся хлопам: „Почекай, песій сину, Польща буде, то я з тебе шкіру здйму“.¹⁾ Львівські патріоти польські дуже гнівали ся на се і в початку цвітня видали по польськи відозву „Do Gromady“, де ніби то іменем дідичів заявляють: „Chcąc dać wam dowód życzliwości naszej, oświadczamy wam przed Bogiem i sumieniem, iż od dnia dzisiejszego nie żądamy od was już żadnych powinności. Prawa może stanowić tylko monarcha razem z całym narodem. Przekonani tedy jesteśmy, iż wysłucha naszej prośby, że wyda prawo, że zniesie pańszczyznę i że odtąd jako bracia i sąsiedzi obok siebie żyć będziemy w zgodzie i w miłości. Jako w tem żadnej zdrady i żadnego fałszu niema, dajemy wam to na piśmie dla każdej gromady z osobna i przy świadkach podpisuje to oświadczenie każdy właściciel majątku“. Розумієть ся, се „оświadczenie“, навіть коли би було так підписане, як сказано

¹⁾ Див. Dziennik Narodowy, wyd. L. Kornecki, Lwów 1848, Nr. 327. д. 1. мая.

в відозві, не було би мало законної важности; але пани й не квапили ся підписувати його, і тільки деякі, як князь Сангушко, зважили ся голими словами дарувати панщину. Але селяни не вірили панам. Вони були певні, що тільки один цісар може дарувати панщину, і ждали спокійно.

За те уряд не міг ждати спокійно. Він бачив добре, до чого пруть польські загорільці, і хоч на разі чув себе безсильним, то все таки не хотів випустити з рук тої решти влади, яку мав. Його одинока надія була на селянство, котре в 1846 році показало ся таким ворогом польських забаганок. Коли Полякам удасть ся позискати те селянство для себе через дароване панщини, тоді — намісник Стадіон був про се переконаний — австрійський уряд може хоч зараз забирати ся з Галичини. І він постановив собі не допустити до сего.

Правда, він не міг заборонити жадному дідичеві дарувати в своїм маєтку підданим панщину, бо на се позволяли закони ще від часів Йосифа II. Але він жбухнув на загорільців коновкою холодної води, пригадуючи дідичам розпорядженєм із 5. цвітня 1848 р. ті приписи закона, які треба було сповнити

при такій даровизні. „Кождий властитель дібр“ — сказано в тім циркулярі — „що хоче своїм підданим дарувати панщину безплатно, повинен поперед усього в відповіднім циркуловім уряді виказати ся правними доказами на те, що він необмежений властитель маєтності і має право свobodно розпоряджати своїм маєтком, і що той маєток вільний від довгів. Коли оттак викаже своє право до роблення даровизни, повинен виставити на се правосильний документ, і в нїм ясно та виразно заявити, що дарує панщину безумовно (bezwarunkowo), а права, які доси мали селяни до свого пана (отже право пасти в панських лісах, брати з них топливо, загалом так звані сервітути), через сю даровизну не будуть зовсім змінені ані зменшені. Коли дідич заявить, що хоче дарувати панщину під певними умовами й застереженнями, через що дотеперішні права підданих були би змінені або зменшені, або на них були би наложені нові повинності, то се ніяка даровизна, і може стати ся тільки за згодою не тільки пана, але також підданих“. Рівночасно губернатор поручив циркулярним урядам ловити й арештувати всіх тих, хто би бунтував

люод обіцянкою дарованя панщини або змушував дідичів до такого дарованя.

Обуренє польських патріотів на Стадіона за ті розпорядження було страшенне. Та він готовив їм инший, далеко твердший горіх на зуби. За його радою приготовлювано вже в Відні цісарський патент „про знесенє всякої роботизни й инших підданських повинностей у Галичині“. Сей патент, підписаний цісарем Фердінадом д. 16. цвітня, вже 22. і 23. цвітня, тоб-то на сам Великдень, був оголошений народови. Сей патент, що в історії Галичини, а особливо в історії нашого народа зазначає безмірно важну хвилю, бо значить цілковиту, перемену дотеперішнього житя, наводжу тут у цілости.

„Ми Фердінад I, з ласки божої цісар австрійський і т. д.

„Від коли обняли Ми правліне, особливим предметом ненастанної і пильної Нашої уваги було добро повірених Нашому стараню королівств Галичини й Володимирщини. Необхідною умовою всякої дійсної поправи видавало ся Нам поперед усього усуненє тих перешкод, які спиняють запевненє й розвій добробиту і впорядкованє адміністрації сего краю.

„Одною з найголовніших перешкод признали Ми в значній часті краю нерозмірність між об'ємом підданських повинностей належних дідичам, і ґрунтовою власністю, з якої ті повинности мають бути постачувані. Шкідливим для піддвиження краю признали Ми й те, що правно признаний рід посілости найчисленнішої верстви земських посідачів, а власне підданського стану, не був іще запевнений згідно з загальним цивільним законом, а через те ті земські посідачі не могли доступити тих користей, що прислугують праву власности і річезовому кредитови.

„Аби усунути сю перешкоду і протерти робучому рільникови дорогу до осягнення ліпшого життя, наказали Ми патентом із д. 13. цвітня 1846 р. скасоване далеких фірманок і помічних днів (толок), а Нашою постановою з д. 12. листопада 1846 р. упорядковане роботизни як найголовнішої підданської повинности на підставі виказів ґрунтового податку з р. 1820, а також признали Ми посідачам підданських ґрунтів цілковиту пожиткову власність тих ґрунтів, які знаходяться в їх законнім посіданню, а в кінці право уживати річезово

кредиту на тих ґрунтах до двох третин їх вартости.

„В часі, коли переводжено регуляцію панщини відповідно до Наших приписів, стали ся в краю такі події, що треба було надати відповідний напрям і більший обсяг задуманим Нами способам для піднесеня його добра. В різних частях краю заявили посідачі дібр, що хочуть безплатно дарувати своїм підданим панщизняну повинність. Ім'єм посідачів земських дібр подано Нам також просьби за знесенем усіх підданських повинностей з рівночасним розв'язанем сервітутів. Та через таке поступоване могли-б бути наражені на небезпеку в своїх правах не тільки ті властелі дібр, що не мали наміру увільнювати своїх підданих безплатно від повинностей, але також і ті вірителі, що мали на добрах зафундовані свої позички, а се дало би нові похопи до сварів і заворушення між мешканцями краю.

„З уваги на ті обставини, що не допускають ніякої проволоки з виконанем наказаних Нами способів, спонукані горячим бажанем, аби запевнити добробит сільського люду через цілковите знесенє панщизняної роботизни та інших підданських повинностей наложених на

селянські (рустікальні) ґрунти, і то за певнити основнійше, як би се можна було зробити через урегульоване роботизни, а надто спонукані прихильним наміром, аби можна забезпечити властителей земських дібр від нехибних потрясень у їх маєткових відносинах, а в кінці бажаючи скріпити загальну безпеку в краю і довести до тривкого заспокоєня всю людність, наказуємо:

„1. Всі роботизни й інші підданські повинности ґрунтових господарів, халупників і комірників мають перестати з днем 15. мая 1848 р.

„2. Дотеперішні служебности мають лишити ся ненарушені, але за се піддані обовязані, о скільки схочуть виконувати права служебности на панських ґрунтах, складати відповідну оплату, а встановлене тої оплати полишаєть ся поперед усього добровільній умові підданих зі своїми панами.

„Де-ж годі би було зробити таку угоду, там заплату вимірить у річній готівці сам уряд після приписів закона про підданих, а обі сторони можуть собі пошукувати свого права в суді. Для підданих, котрих панщина через регуляцію роботизни була зменшена о нецілу третину їх дотеперішньої урбаріяльної по-

винности, ся заплата не повинна бути більша понад дві третини їх дотеперішніх правно належних урбаріяльних і домінікальних та десятинних повинностей, а що до інших підданих вона не може бути висша понад той вимір їх згаданих правно належних повинностей, який би показав ся по згаданій регуляції панщини. Там, де вже тепер за уживанє таких служебностей правосильно установлений чинш, той сам вимір має лишити ся й на дальше.

„3. Коли де піддані через поділ дібр виконують право служебности, що випливає з підданського звязку, на ґрунтах не їх безпосереднього, але чужого пана, то ся служебність лишаєть ся й на далі, але піддані мають обовязок платити чинш за уживанє сеї служебности. вимірений так, як було сказано в попереднім уступі, до державного скарбу, котрий їх викупує з урбаріяльних повинностей.

„4. За се посідачі земських дібр, починаючи від 15. мая 1848 р., будуть увільнені:

а) від оплати урбаріяльного податку; податок від десятин духовенство платити буде й на далі по кірцеві з десятини;

б) від обов'язку — давати за допомогу підданам у їх потребі;

в) від обов'язку укладання ґрунтових книг там, де вони ще не уложені і від їх провадження;

г) від обов'язку заступування своїх підданих у справах спірних;

д) від плачення додатку на покриті коштів сторожі безпеки;

є) від поношення видатків сполучених із доставою рекрутів на місце асентерунку та їх живленням — се від тепер мають покривати громади;

ж) від плачення додатку на кошти лічення людей від заразливих хвороб і при заразах на худобу.

„5. Постановами про майбутнє заведене перших інстанцій будуть увільнені властители дібр по змозі як найшвидше також від тягару завідування й відбирання постійних податків, а також від видатків і одвічальности зв'язаної з виконуванем цивільного судівництва і з зарядом справ політичних.

„6. Разом із увільненням посідачів ґрунтових дібр від тягару удержування судівництва та заряду справ цивільних відпадає також наложена доси на кождо домінікальну маєтність — як правний застав — запорука в осьмій частині вар-

тости (октава) за всякі претенсії, що випливають із підданського зв'язку, і з завідування сирітським маєтком, — а від сеї хвилі ся запорука за всякі претенсії, які повстануть із за діяльності або занедбаня аж до д. 15. мая 1848 р., знижується на шіснацяту часть.

„7. В усіх тих полекшах знайдуть властители дібр часткову винагороду за втрату роботизни та інших підданських данин. При вимірі відплати, прийнятої найвищим скарбом, має за се відшибнути ся одна третина вартости бувших доси повинностей. Дальша відплата обіймає вартість служебностей, яких піддані мають право уживати на панських ґрунтах, о скільки ті служебности не будуть знесені через добровільну умову; а де лишаються на далі, там піддані за уживане служебностей мусять платити. За решту правно належних урбаріяльних і домінікальних поборів у десятині, які ще не будуть покриті, дана буде дідичам і всім управненим до урбаріяльних поборів винагорода коштом краю (держави) на підставі обчислення вартости відповідно до цін прийнятих у провізорії ґрунтового податку, але й відси одна часть, пятий процент, має бути відшибнений на кошти та видатки побору.

„8. Як і відки має бути покрита винагорода, яку найвисший скарб повинен заплатити дідичам, се буде вияснено докладнійше в конституційній доповіді.

„9. Поки не буде остаточно встановлений вимір винагороди попереднім докладним розслідуванням стану повинности, котра має вважатися правною належністю відповідно до дотеперішніх приписів, властителям земельних дібр і всім управлінням до урбаріальних поборів будуть видані облігації як задаток на майбутню належність винагороди; ті облігації будуть видані на таку суму, яку виносила вартість посідання до 15. мая 1848 р., о скільки не покажеся ґрунтова перешкода проти правности бувших повинностей чи то з огляду на їх належність, чи з огляду на їх величину.

„10. Приписи про вимірені згаданого задатку, про спосіб його виплати і про речинці, коли має бути та виплата, будуть у найкоротшім часі додатково окремим циркуляром подані до загальної відомости.

„11. Винагорода, яку платить публичний скарб за знесену повинність роботизни, заступає з правного огляду саму повинність, значить, підпадає під

річеві права, що лежать на самих добрах.

„12. Для винагороди буде зложена у Львові провінціальна комісія під проводом краевого губернатора з членів заряду скарбових доходів, провінціального сойму та прокуратури скарбу.

„13. Коли би кому здавалося, що при остатнім установленні суми винагороди його покривджено, то йому вільно удати ся до цивільного суду і жадати кориснішого виміру винадгороди на підставі приписів, які в тім згляді в свій час будуть видані.

„Надіємо ся, що властителям земельних дібр і піддані побачуть у тих Наших розпорядженнях, що ми видали по стараннім розміркованню загального добра, при тім узгяднувши наглячі відносини і для обопільної користи, новий доказ Нашої ненастанної дбалости про їх добро, і що особливо посідачі підданських ґрунтів, халупники та комірники, котрих повинности Ми касуємо навіть із посвяченням публичного скарбу, покажуть ся гідними тої наданої їм ласки через послух для законів, удержуване спокою та порядку, вистерігаючи ся всяких замахів на особи й чинюбдів власність, через незломну вірність і при-

хильність для Нас і до Нашого уряду, а також через щире запомагане властителей земських дібр, обробляючи їх поля за умірковану денну плату.

„Дано в нашім головнім і столичнім місті Відні д. 17. цвітня 1848 р.“

Із слів сего патенту не трудно побачити, що він не був нічим новим, страшним, революційним, ані знов нічим таким несподіваним і наскоро зліпленим, як кричали галицькі шляхтичі. Се було тільки завершене тої роботи, яку розпочав Йосиф II. ще 1785 р. Зібрано тут до купи і введено в жите головні провідні думки безсмертного цісаря з деякими поправками, що стали ся конечні по звиш 60 роках пропущених марно, а надто ще по кровавій науці 1846 року. Цісар Фердинанд зрештою не важив ся де в чому йти навіть так далеко, як Йосиф II. І так відступлено від Йосифової засади, що з кожних 100 р. гуртового доходу з селянського ґрунту 70 р. має йти на удержане селянина, 18 на пана, а 12 на уряд, але признано панам право до відшкодованя за всю ту панщину, яку побирали доси, без огляду на те, чи се буде під силу селянинови, чи може й зруйнує його. Цісарський патент станув зовсім на становищі панів, що

панщина та підданські данини, се приватна власність, хоча міг зовсім добре стати й на иншій становищі і сказати, що селяни як найчисленніша та найпожиточніша верства людности, поперед усього державна власність, а висисаючи, гноблячи, кривдячи та унижуючи їх панщина завдала величезну шкоду державі, і зносить ся як річ шкідлива.

З різні 1846 р. і з давніших розмов шляхотського сойму про переміну панщини уряд виніс той погляд і впровадив його до свого патенту, що справу переміни панщизняних відносин не можна полишати на добровільну угоду між панами й селянами, як се на примір було зроблено в Прусії в 1825 році. Уряд мусів держати сю справу в своїх руках, коли не хотів, аби з одного боку пани пустили селянина з під своєї опіки зовсім голим і без клаптика землі, а з другого боку, аби в сю справу не вмішали ся революційні агітатори та не наробили йому ще більшого заколоту в краю, як був у 1846 році.

Справа відшкодованя поставлена в патенті зовсім ясно. Відшкодоване мало бути дане панам зі скарбу дер-

жавного, або як голосили тоді народи урядники, від цїсаря. Хоча в патенті говорить ся раз „коштом краю“, то знов „коштом держави“, або коштом „найвисшого скарбу“, або в кінці коштом „публичного скарбу“, то все те виходить на одно і значить скарб державний, бо ніяких інших „краєвих“ скарбів тоді не було, і саме слово „край“ значило цілу державу, а те, що ми тепер називаємо краями (Галичина, Чехія і т. д.), називало ся тоді завсїгди „провінція“.

Була в тім патенті ще одна важна помилка, котра потім стягла на Галичину великі клопоти та кошти. Замість означити від разу вартість панщини і всіх підданських данин у грошех на основі виміру податкового і з гори подати суму, яка має бути заплачена дідичам як відшкодоване, уряд по щось відложив се на неозначений час, заповів зложене окремої комісії і видане окремих приписів для сеї справи. Побачимо далі, що з сего вийшло при означеню і сплачуваню так званої індемнізації.

Львівська губернія покористувала ся тим патентом по своєму, аби завдати рішучий удар польським повстанським змаганням. Циркуляром із д. 22.

цвітня оголошено сей патент по краю. Комісарі та інші циркулярні урядники мали з бубнами їздити по селах, зтарабанювати народ, відчитувати та вияснити йому патент і при тім виголошувати промови, напominати людей до вдячності й вірності цїсареві. А що ті урядники переважно були Німці, то їм з гори уложено й надруковано концепт такої промови. Для цікавості наводжу його тут також дословно:

„Промова до підданих при оголошеню циркулярю о знесеню паньщини і інших данин підданьчих. Оголошеним вам тепер знесенєм панщини і решти данин підданьчих Его Величество Найяснійший наш Цїсар виповів обітницю, котру вам зносяще найвищим патентом з дня 13. березня 1846 далекий підводи і дни випомоги тими словами учинила, що ся Его Величество певній віддають надії, що піддані спокійне і з уфностев змінждати будут, котрії нам наше отцевское старане о обще добро краю потрібним окаже.

„За той дар, которий тільки ласці Его Величества Найяснійшого Цїсаря увдячувати масте, бо Пани дідичі за свою страту винагородженє од Ряду отрима-

ют, маєте Єго Величеству Найяснійшому Цісареві слюбувати, що в вашей вірності ко ним кріпко і непоколиблено зістанете, і жадними представленнями од прихильности для них не дасте ся відпровадити, що розпорядженням і розказам їх Рядів, а іменно уряду циркулярного, тільки добро ваше і цілого краю, опіку прав ваших і Панів дідичних і всіх мешканців маюшим на ціли, охочо будете ся поводити, що наказам Домінії яко висшої зверхности будете послушними, Пана дідичного і Єго намістників поважати і шанувати будете і єго особи і маєтку не ткнете; на остаток, що ни тільки ви сами од кожного заклочення спокою, кожного якого будь загроження або ще ускодження чужої власности і особистого безпеченьства будете ся втримувати, але навет в спільне з вашев Домініїв сильно ділати будете, аби і нікто інший таких ганебних чинів не позваляв си; що про тое о кождім, кто такого чину допустит ся, або вас до того побуджувати або яким будь способом наводити схоче, в сей час вашей зверхности доставите, але під суровов каров стеречи ся будете, аби до него ся не поривати і з ним ся зле не обходити“.

Не буду далі оповідати історію бурливого 1848 року, — на се треба би окремої книжки. Додаю тут коротко тільки те, що відносить ся до знесеня панщини в інших краях Австрії, а що з часом по троха змінило й постанови галицького патенту з 17. цвітня 1848 року.

В червні 1848 р. вибірано послів на загальний австрійський сойм до Відня. В серпні сойм зібрав ся і зараз на одійм із перших його засідань шлеский посол Ганс Кудліх поставив внесок, аби панщина була знесена і по всіх інших австрійських краях. Не забуваймо, що патент із 17. цвітня відносив ся тільки до Галичини і що о межу з нею, на Буковині, в Шлеску й по інших краях чеських та німецьких селянство робило ше панщину аж до осени 1848 р. В соймі розпочали ся довгі і дуже бурливі наради над Кудліховим внеском. Що правда, за задержанем панщини ніхто вже не важив ся промовляти, але про справу відшкодованя за панщину та підданські ланини говорено більше як місяць.

У дебаті промовляв також один руський селянин Капустяк із Ляховець коло Богородчан. Його промова нарабила великого шуму, от тим то й по-

даю її тут на пам'ятку потомкам у словнім перекладі.

„Високий Сойме, — говорив Капустяк хоч ломаною, але для всіх зрозумілою німецькою мовою. — Хочу говорити про відшкодоване в Галичині й Шлеску. Вічна справедливість вимагає, аби кождий, хто віддає щось проти своєї волі, дістав за те відшкодоване. Але вона так само вимагає, аби кождий, хто користується чимось безправно, дав відшкодоване за ту безправну користь. В яким положенню наші дідиці в Галичині, се видно буде ось із чого. Дідиці мали по закону жадати від нас панщини — безперечно. Але чи досить їм було того? Ні і ще раз ні. Коли ми замість 100 днів мусіли робити 300, коли ми мусіли робити три, чотири або й усі дні в тиждні, а дідиці числив нам се тільки за один день, — то прошу вас, мої панове, хто тут має платити відшкодоване, хлопчи дідиці?

„Ба, — говорять, — дідиці обходилися з хлопом ласкаво“. Се правда! Але то була така ласка, що коли хлоп напруцював ся цілий тиждень, то в неділю або в свято мав від пана трактament: хлопа замикали в кайдани, запирали в стайні, аби на другий тиждень вча-

снійше приходив на роботу. І за се мають дідиці дістати відшкодоване?

„Далі говорять: „Шляхтич людяний“. І се правда, бо він змученому панщизнякови додавав охоти батогами. Коли хто жалував ся, що має слабу худобу і не може приїхати, то які слова мусів чути? „Запряжи сам себе і свою жінку!“ Або: „Циркуле, вигони його! Я дідиці, я маю гроші, я заплачу і відповім за все“.

„Ще кажуть: „Домінії охороняють хлопів, їх права і їх власність“. І се також правда. Але-ж домінії сему відібрали кусень поля, іншому кусень толоки. І за се добро мають ще бути відшкодовані? Ні!

„В кінці говорять: „Дідиці нам хлопам подарували панщину“. Але що-ж то за дарунок, коли за него бере ся потім відшкодоване? Та я й не бачу того дарунку. Коли то нам подарували? Чи може в 1846 році? Чи сего року в січні? Чи 8. або 9. марта? Ні! аж 17. цвітня, коли сини німецького народу за нації права віддали в жертву своє житє! Їм ми повинні висказати подяку і добротливому цїсареві, що прихилив ся до справедливої просьби свого народа. (Оплески).

„Прошу високого сойму, за що маємо їх відшкодовувати? Їх дар прийшов за пізно. Є нас тут сто на доказ, як то нас уважали не за людей, не за підданих, не за хлопів із Галичини й Шлеска, а за паншизніні машини, за невільників, за найнижшу верству людей. На 300 кроків від панського палацу ми мусіли знімати шапку; а коли бідний селянин хотів чого від пана, то мусів дати Жидови „куку в руку“, бо Жид мав право говорити з паном, а бідний хлоп ні. (Оплески).

„Коли бідний хлоп хотів вийти по сходах панського двора, то говорено йому: „Лиши ся на подвір'ю, бо забрукаєш палац! Бо хлоп смердить, пан не може того знести в своїм покою“.

„І за кожне таке знущанє ми маємо тепер давати відшкодованє? Я думаю — ні! Батоги й канчуки, що обвивали ся довкола наших голов і нашого струдженого тіла, се нехай вистарчає їм, се нехай буде їм відшкодованєм!“¹⁾

„Жадна промова — пише Німець Сахер — у часі довгої дебати над знесенєм панщини й відшкодованєм не зробила такого могучого вражіння, як оті

¹⁾ Verhandlungen des österreichischen Reichstages in Wien, 1848, т. I.

слова простого галицького хлопа. Від першого до остатнього слова тут не було пустої балачки, а тільки правда, мужеський гнів; обуренє й ненависть мільонів проривали ся з кожного реченя“.¹⁾ Нема що й казати, що польські посли страшенно лютили ся на Капустяка, котрому закидали, що сю промову виробив йому гр. Стадіон.

Аж д. 7. вересня прийшло до ухвали, котру цісар затвердив патентом із д. 18. вересня. Сей патент властиво вже не відносив ся до Галичини, в котрій тоді панщина була знесена, та проте я наведу з него деякі уступи для порівняннє з нашим патентом із 17. цвітня. В деяких точках патент із 18. вересня йде далше від галицького. І так точка 5 говорить: „За всякі права й користи, які випливають із особистих звязків підданства, з опікунських відносин дідичів і з їх права судити підданих, не може ніхто домагати ся ніякої винагороди, та за те касують ся й усі тягарі, які виникали з сего доси“. В Галичині, як ми бачили, ті права й користи не були даровані, але за скасованє тя-

¹⁾ Polnische Revolutionen. Erinnerungen aus Galizien. Prag, 1863, стор. 332.

гарів, які поносили дідичі з титулу своєї зверхности над селянами, уряд відшибнув собі третю часть вартости всієї панщини.

Точка 6 сего патенту говорить: „За такі роботизни, данини в натурі і в грошах, які посідач ґрунту повинен був за сей ґрунт давати дідичеві, має бути в як найкоротшім часі обдумана справедлива винагорода“. Сим обдуманем має зайняти ся комісія з відпоручників усіх країв (точ. 8.). Вона повинна соймови подати свої внески, а що до винагороди дідичам може або близше пояснити або й обмежити те, що сказано в точці 6 (точка 10). Значить, справа відшкодованя дідичам тут поставлена була зовсім не так твердо і не так корисно для дідичів, як у галицькім патенті. Одно те, що з гори скасовано всяке відшкодоване за повинности особистого підданства, а друге те, що й за ті повинности, які впливали ніби то з прав дідича до хлопського ґрунту, комісія могла визначити відшкодоване не повне, а тільки часткове.

Та в одній точці сего патенту, а власне в точці 8. буква d видано постанову, котра з часом власне для Галичини мала дуже сумні наслідки. Сказано там, що „для сплати дідичам від-

шкодованя має в кожній провінції утворити ся фонд із засобів тої провінції, і з сего фонду має бути при посередництві уряду сплачена тільки для сеї провінції обчислена сума відшкодованя“. Цікава річ, що власне польські послы головно причинили ся в соймі до ухваленя сеї постанови. На що вона їм зда-ла ся, — Святий знає. Адже певна річ, що коли би сплату всего відшкодованя всіх країв зложено на загальний державний фонд, то ся сплата була би зроблена швидше, дешевше й рівномірно у всіх краях. Певна річ, тоді прийшлося би було складати державний фонд на те відшкодоване, розписати окремішні податок, бо звісно, що гроші на те не впали би з неба. Але розкинувши сплату на провінції зроблено те, що замість одної одностайної адміністрації треба було вести їх 14, т. є. стілько, скілько було країв у Австрії. А в додатку біднійші провінції відчули той тягар далеко тяжше, ніж багатші, а найтяжше відчула його Галичина, котра не впорала ся з ним іще й доси.

Та будь що будь, знесенє панщини лишило ся одинокою тривкою й добродібною пам'яткою бурливого 1848 року. З усього, про що тоді мов у горячій го-

ворено й писано, се одно не пропало і зробило ся підвалиною нового життя, нового ладу та розвою Австрії, а особливо нашого народа. По стільких сотках літ Русин, руський хлібороб почув себе нарешті свободним, і то не через якийсь насильний, революційний порив, як було за часів Хмельницького, не в якійсь часті і не на якийсь час, а на законній основі, в загалі і на завсїгди. Він почув себе горожанином, його покликано до участі в найвисшій законодавстві великої держави; — се були річи нечувані доси в історії руського народа.

VIII. Економічні наслідки знесеня панщини.

Від старих людей почуєте не раз, що хоч і як було зле за панщини, хоч і як народ був пригноблений і безправний, хоч і як над ним збиткували ся не стілько пани, скілько всілякі підпанки, то все таки жити було лекше, люди мали ся ліпше.

Чи може тому бути правда? — питають молодші. — Мала би свобода й людська рівноправність причинювати ся до зубоженя селянина?

Розуміть ся, знайдуть ся такі, особливо між панами-шляхтою, що без вагання скажуть вам на се: „Так є! Свобода, то ваш ворог. Свобода не для хлопа, бо хлоп, то дитина, потребує опіки й догляду, а часом і бука. Він не розуміє сам свого добра і мусить мати когось над собою, хто би його гнав до

добра. Поки був під нашою опікою, то було йому добре, мав достатки, мав у пана поратівок у кождім нещастю, в передновинку, в часі недороду, мав безплатне судівництво і не потребував волочити ся на тисячні терміни, мав у селі всякого ремісника, бо пан мусів його мати для себе в дворі і давав підданських дітей учити ремесла. Не стало нашої опіки, і все те урвало ся, а опіка уряду хоч обіщувала хлопови золоті гори, та на правду допровадила його до бідности, до надсильного оподаткованя, обдерла і зубожила його“.

Від інших людей, котрі не мають причини хвалити панщизняні порядки, почуєте часом ще й таку думку, що знесенє панщини та наданє свободи самобою не було зле, але наступило завчасно, застало наших селян неприготованих, і для того не принесло їм такої користи, як треба було надїяти ся.

Нині, 50 літ по скасованю панщини, варто застановити ся над наслідками сеї дуже важної події і придивити ся добре, скільки правди у всіх наведених тут думках.

Поперед усього чи правда те, що за панщизняних часів люди мали ся ліпше, були заможнійші?

Не зовсім легко на се відповісти, головню тому, що слово „заможність“ можна ріжно розуміти. Певна річ, перел 1848 роком людей у Галичині було менше, але бо правда й те, що управлених ґрунтів було також менше як нині. Із старих інвентарів бачимо, що по селах бувало тоді звичайно по кільканацять „цілих хлопів“, т. є. таких, що мали „цілий“ або тяглий ґрунт, а величезна більшість „пішаків“, т. є. таких, що мали пів або й чверть ґрунту, т. є. 8—4 моргів. Та було вже й тоді багато комірників і халупників, т. є. таких, що не мали ані ґрунту ані хати, або мали лиш хатчину з огородцем — так само, як нині. Певна річ, на одного господаря нині випадає менше ґрунту, як тоді, але се ще не багато значить. Не забуваймо, що заробітків тоді крім двора не було ніяких, а двір платив за день роботи 5—6 крейцарів! Богач селянин, коли йому зародило збіжє, не знав, що з ним робити; воно стояло в стогах немолочене по 5 і більше літ, бо на хлопське збіжє не було покупу, не було залізниць, а гостинці були рідко посяяні по краю. За те при найменшій недороді помимо хваленої панської опіки в краю вибухав голод, люди жили кропивою, гірчицею та корою, цілими гро-

мадами тікали „на Поділе“, на Бесарабію і Бог знає куди, а бувало й таке, що їли трупи померших людей. Правда, в кождім дворі був коваль і стельмах, але селянин їздив возом власної роботи, в котрім не було ані одного кусничка заліза, жив у курній хаті, зимою й літом ходив у личаних постолах або в ходаках власної роботи, і коли часом і складав десь у якійсь криївці білі сороківці, то все таки їв чорний, гливкий хліб, борщ і капусту, ходив у зрібній, брудній сорочці, обовязково раз на тиждень (а то й частійше) запивався до нестями горівкою, бив жінку й дитин, вірив у чари, упирів і всякі страховища, з далека здіймав шапку не тільки перед паном, але навіть перед панським льокаєм, — одним словом, був як той дикун, привиклий до того, що жие не для себе, а для інших. Його потреби, все одно, чи бідного, чи богача, — були страшенно малі, а богач тільки тим ріжнив ся від бідного, що міг звичайно заспокоювати ті малі потреби і ще й ошадити дещо гроший, котрі потім або закопував у землю, або заховував десь так, аби їх ніхто не знайшов, — а бідний міг що року надіяти ся, що йому за всю працю й муку таки не стане з чого вижити. Найкрас-

шою міркою тогочасного добробиту обік ненастанних „голодних років“ було також страшенно розповсюджене по краю жебрацтво, злодійство та розбійництво. Рікрічно по всіх циркулярних містах вішано по кількоро людей за розбої, а в горах, особливо в Гуцульщині, аж до самого знесення панщини існувала ще осібна сторожа від розбійників, так звані пушкарі, установлені ще за польських часів. Вони були під комендою мандаторів і мали право зловлених опришків вішати на місці. Вішали або вбивали їх не раз цілими купами, скидали з високих скал або катували на смерть у пивницях. Чех Зап ще в 1865 році, їдучи до Микуличина, бачив по придорогу шибениці, на котрих перед 20 роками вішано опришків, і оповідає, як їх коло Надвірної на раз вішано сім: поки одного повішено, інші спокійно сиділи на землі курячи люльки і дождаючи своєї черги¹⁾. З великого добробиту ті люди певно не йшли на розбій і не покидали се жите так спокійно та байдужно.

А тепер погляньмо на другий бік справи: чи свобода винна тому, що по

¹⁾ K. Wł. Zap. Cesty a prochazky po Halické zemi. W. Praze, 1863, стр. 201—202.

знесеню панщини людям не стало так добре, як би треба було надіяти ся? Про те, що свобода застала наших людей неприготованими — нема що й говорити. Жий вони ще й сто літ під панщинним буком, то певно не були би ліпше приготували ся до свободи. Адже свобода не готовий печений хліб, котрий можна краяти й їсти; свобода, се школа, в котрій люди вчать ся жити по людськи, так аби нікому не було кривди. А звісно, що хто у-перве приходить до школи, той завсігди буває невчений і неприготований. Тільки сама свобода і ніхто інший може приготовлювати чоловіка й цілий народ до свободного життя. Отже сама свобода не буває й ніколи не була лихом, і коли 50 літ по знесеню панщини наш народ не дійшов іще ані до вживання повних своїх прав, ані до добробиту, ані до такої просвіти, як би можна було бажати, то на се треба шукати інших причин.

Не буду тут вдавати ся в роздільоване всіх тих причин, які зложили ся на теперішній невеселий стан нашого народа, а наведу тільки три такі, що мають безпосередній звязок зі знесенем панщини. Як у тій народній загадці „з вола, що зарізано серед села, тягнуть

ся кишки до кожної хижки“, так із скасованої панщини потягли ся три довезні кишки і величезним тягаром упали на наш край, а особливо на наше селянство. Се були ті три сесгриці з чужо-земними назвами, що так нам дали ся в знаки: індемнізація, справа сервітутова та пропінація. Попробую тут хоч коротесенько заглянути в лице кожній із них і придивити ся, що вони принесли нам.

1. Справа індемнізаційна.

Не влазячи в безконечні хаші запутаних та суперечних патентів, розпоряджень та постанов, що відносять ся до сеї справи, наведу тут тільки що найважнійше. Дня 15 серпня 1849 р. видано патент про те, як має бути виконаний патент із 17 цвітня 1848 р. Вже тут до сего першого патенту додано деякі постанови з соймової ухвали д. 7 вересня 1848 р., а власне в точці 2 знесено роботизну комірників і халупників, що сидять на селянських ґрунтах, зовсім безплатно; в точці 5 знесено і призначено для сплати ті данини та роботи-зни, які належали ся церквам, школам, парафіям або громадам і не були скасовані патентом із 17 цвітня 1848 р.,

а в точці 18 сплату за ті свіжо скасовані повинности зложено до певної міри на самих бувших підданих, а решту на край. Вся решта відшкодованя дідичам за повинности скасовані патентом із 17 цвітня 1848 р. і сим патентом була признана на скарб державний. В точці 28 заповіджено, що для виконання постанов сего патенту буде встановлена окрема краєва комісія, а надто для кожного циркулу одна окружна комісія. Але в точці 26 патент покликає ся на соймову ухвалу з д. 7 вересня 1848 р. і говорить: „Предметом окремого обміркованя в дорозі встановленій конституцією буде справа утвореня з краєвих жерел фонду на сплату при посередництві державного скарбу винагорода, яка належить ся дідичам“. Отже в цілім патенті кілька разів говорить ся виразно, що до тої сплати обовязаний скарб державний; а тут раптом — пошукати жерел краєвих! Се був початок баламуцтва.

Цілий рік не роблено нічого. Аж 28 липня (чи 4 жовтня) 1850 р. видано нове міністерське розпорядженє, в котрім уже баламуцтва далеко більше. З комісії краєвої, приписаної давнійшими цісарськими патентами, тут зроблено ко-

місію міністеріяльну, а тягар сплати за панщину перекинено вже виразно на „краєві жерела“. Ще се розпорядженє не дійшло до Галичини; коли 25 вересня вийшов новий цісарський патент, котрим постановлено, що в кождім краю, отже і в Галичині, має бути утворений окремий для сего краю фонд індемнізаційний, а то з оплат від бувших підданих, із додатків до податків, що мають побирати ся від усіх, хто платить податки, з додатку державного на індемнізацію, і вкінці з задатків, які скарб державний буде давати фондови індемнізаційному, але котрі пізнійше мають бути звернені державі. Аби зараз сплатити дідичів, патент наказав видати облігації, а забезкою для них мали бути ґрунти підданих і сам край, — отже вже не скарб державний.

Але фонд індемнізаційний у Галичині утворено аж геть пізнійше; в 1853 р. відлучено справу викупу сервітутів від справи відшкодованя (індемнізації) за панщину, та від того-ж 1853 р. почав уряд накладати на всіх додатки до податків, з разу по $8\frac{3}{4}$ кр. від кожного ринського, в 1854 р. по $11\frac{1}{2}$ кр., в 1855 по $11\frac{3}{4}$, в 1856 по 14 кр., а в 1857 уже по 33 кр. Облігації видано ще 1851 р.,

реведена окремо від решти Галичини і далеко кориснійше для селян.

Усі ті повинності обчислено на гроші, і помноживши узискану суму на 20, вираховано той капітал, який мали дістати дідиці як відшкодоване за знесену панщину або як викуп знесеної десятини та інших данин. Сей капітал для східньої Галичини вчислено на 48,353.842 зр. мк., для західної (без Кракова) на 25,130.000 зр. мк. разом 73,483.842 зр. мк., а з Краковом 75,371.638 зр. мк. або 79,140.225 зр. віденьської валюти. Отся сума мала бути сплачена дідицям і іншим „управненим“, котрих було в 1848 році у східній Галичині 2.680 (в тім числі 2,064 доміній, 420 дібр церковних, 52 дібр ріжних інституцій та корпорацій), а в західній (без Кракова) 1585 (в тім числі 1.114 доміній і 324 дібр церковних). У краківськім князівстві було доміній лиш 60, церковних дібр 20, корпораційних дібр 11. Всім тим управненим видано в 1851 році на вказану висше суму облігації. Але що на ті облігації не виплачувано нічого ще цілих сім літ, то від сеї суми росли проценти; ті проценти, також не сплачувані, родили нові проценти, так що з кінцем 1857 р.

самих процентів назбирало ся 17,818.485 р. вв.

У початку 1858 року, коли мала почати ся сплата індемнізаційного довгу, бачимо в Галичині ось які відносини. В східній Галичині треба було сплатити капіталу 48,353.842 зр. мк. і дочислених до него 10,500.000 процентів, разом 58,853.842 зр. мк., у західній Галичині (з Краковом) 30,044.900 зр. капіталу і 8,078.263 зр. мк. процентів, разом 38,123.163 зр. мк. А що „зобовязаних“, себ-то селян, котрі скористали зі скасування панщини, було в східній Галичині 374.885, у західній 152.950, а в Краківськім 18.101, отже разом 545,936 господарств¹⁾, то виходить, що на кожне господарство спадало пересічно у східній Галичині 157, у західній 223 зр. мк. або кождий морг рустікального ґрунту в цілій Галичині мало що не 17 зр. мк. довгу.

Може декому цікаво буде порівняти, як виглядали ті тягарі в інших краях нашої монархії, то для того подаю тут важніші рахунки зведені в одну таблицку на підставі згаданої вже урядової книжки¹⁾.

¹⁾ Die Grundentlastung in Oesterreich. Tab. III. стор. 80.

Назва краю	Число дідичів	Число селянсь- ких гос- подарств	Сума від- шкодованя за панщину	виплаче- на за люд- ності	виплаче- на за зр.
Долішні Ракуси ..	2,645	285,146	45,285.120	26	9
Горішні Ракуси ..	5,601	145,244	19,376.641	26	13
Зальцбург ..	816	20,814	2,819.910	18	11
Стирія ..	1,156	137,395	23,615.691	22	16
Корутанія ..	1,564	38,824	7,102.340	21	15
Країна ..	1,168	104,069	9,975.048	20	15
Тироль ..	7,253 ¹⁾	277,931 ²⁾	13,598.280	15	22
Горішня, Трієст і Істрія ..	1,212	95,729	3,040.287	5	4
Чехія ..	22,762	587,341	54,222.182	11	6
Моравія ..	4,091	333,199	31,525.353	16	9
Шлеск ..	1,596	53,884	3,811.031	9	6
Західня Гал.	1,723	171,051	38,123.163	23	31
Східня Гал.	2,680 ³⁾	374,885	53,853.842	20	25
Буковина ..	—	—	5,500.000	15	30

¹⁾ Сюди не вчислено ще 4708 дідичів, що зараз по знесенню панщини добровільно поза-
годжувалися з підданими що до сплати від-
шкодованя.

Як бачило, в відношенню до люд-
ности Галичина належить до країв най-
більше обтяжених індемнізацією, а в від-
ношенню до заможности тої людности
вона була абсолютно найбільше
обтяжена з усіх австрійських країв;
із того погляду галицький хлоп був
обтяжений три рази більше від замож-
ного селянина під Віднем, а мало що
не 5 раз більше від чеського підданого.
Так то виглядала патріотична жертво-
любність польської шляхти!

Та на правду індемнізація кошту-
вала далеко, далеко більше!

Не трудно се зрозуміти. Таку ве-
личезну суму годі було сплатити від разу.
Властителю видано облігації, від котрих
треба було платити проценти, а надто
що року вильовувало певне число облі-
гацій до виплати. Після пляну уложеного
в 1857 році мала вся сплата доконати
ся в 40 роках і треба було річно на
сплату того довгу та на адміністрацію
5,521.374 зр. мк., значить, за 40 літ мала
бути виплачена сума 220,854.960 зр. мк.
Коли би правительство було держало

²⁾ Здається, що сюди вчислено й Буко-
вину, бо в таб. II і III, її зовсім не вказано.

³⁾ Надто 246.688 підданих загодилися
добровільно з дідичами.

ся першого патенту з 17. цвітня 1848 р. і деяких пізніших розпоряджень вида-них для того пояснення, то всю ту суму повинна би була заплатити держава з податкових грошей усіх країв. Але ще в 1850 році патентом із д. 25. вересня постановлено завести в Галичині окремі фонди індемнізаційні для східної й західної Галичини, а на утворення тих фондів розписано краєві до-датки до податків. Правда, скарб дер-жавний мав також докладати якусь пай-ку до тих фондів, але вже тільки пайку. Додатки справді зараз розписано; з разу вони виносили 9 кр. до кожного рин-ського, далі 12, 14, 20, поки в 1857 році не дійшли до 33 кр. А коли 1857 р. у-ложено плян сплати індемнізаційного довгу, то міністер Брук наказав держав-ному скарбови давати що року обом галицьким індемнізаційним фондам під-могу 2,500.000 зр., але вважати се за позичку, котрої сплати анї опроцен-тованя на разі не жадаєть ся. Решту суми, потрібної на щорічну виплату, тоб-то 3,021.374 зр. мав платити край¹⁾, значить, не тільки селяни, що скори-

¹⁾ Х. Нарат, Де правда? (Часопись прав-нича II, 116 — 107.

стали на знесеню панщини, але також міщани, що ніколи не робили її, та ді-личі, котрим її забрано. Так воно й ли-шило ся на далі, та з розпорядження мі-ністра Брука вийшло велике баламуцтво. Бо коли стояти на основі патенту з 17. цвітня 1848 р., то край платячи річно 3,021.374 зр. на індемнізаційний фонд, вигоджує державі, зичить їй ті гроші, значить, по 40 роках має право упоми-нати ся від держави суми 120,854.960 зр. мк. Коли-ж стояти на становищі Бруко-вого розпорядження (отже не жадного закона!) з 1857 р., то держава платячи річно 2,500.000 зр. на індемнізаційний фонд у Галичині, робить позичку краєви і по 40 літах має право домагати ся від него круглої суми 100 міліонів мк. навіть без опроцентованя. От за ті то величезні суми вийшла довголітня тяганина між краєм (властиво від 1866 р. між гали-цьким соймом) і центральним прави-тельством у Відні. Німці не хотіли ша-нувати цісарського патенту з 17. цвітня 1848 р. і покликали ся на закон із 7. (18.) вересня 1848 р., котрим знесено панщину в цілій Австрії; сойм не хотів признавати законним розпорядження Бру-кового з 1857 р. і покликав ся на те, що в давніших законах і приписах у-

сюди виразно говорить ся, що держава, каса державна має сплатити всю індемнізацію в Галичині. Довго тягли ся переговори та переписки, аж 9. вересня 1882 р. правительство подало соймови проєкт угоди, на котрий сойм згодив ся д. 20. жовтня 1882 р. Сею угодою признано, що доплати з каси державної, котрих доси назбирало ся було 75,172.560 зр., перемазують ся і Галичина не має їх звертати державі. Натомість що до дальших запомог із каси державної, котрі після пляну з 1857 р. мали аж до остаточної сплати індемнізації, тоб то до 1898 року, виносити річно по 2,500.000 зр. мон. кон. (2,625.000 зр. наших грошей), то від 1883 р. вони мають виносити тільки по 2,100.000 зр. річно беззворотної запомоги; надто держава мала давати галицькому індемнізаційному фондови ще по 525.000 зр. річно, але ті гроші край мусить звернути державі в трьох роках, починаючи від 1899 р. кварталними ратами, без процентів.

Ся угода, що доторкала ся не самого краю, але також усеї держави, мусіла перейти ще й через раду державну. По великих клопотах сего dokonано аж у 1890 році. Держава торгувала ся з краєм до остатньої нитки, і хоч ухвалено пе-

ремазане давнього величезного „довгу індемнізаційного“, то виторгувано бодай стільки, що з державних додатків 2,625.000, які мусіли йти до індемнізаційного фонду аж до 1898 р., признано 2,100.000 беззвотною запомогою, 325.000 безпроцентовою позичкою, а 200.000 надплатою, очевидно опроцентованою. Значить, від 1899 р. прийде ся Галичині сплатити ще скарбови державному 4,875.000 зр. як зворот безпроцентової запомоги по 325.000 зр. річно через 15 літ і з яких 4 міліони (про се ще мусить бути окрема угода) як зворот опроцентованих річних надплат по 200.000 зр. також за 15 літ. Значить, сего року, 50 літ по знесенню панщини, край не тілько що заплатив за неї звиш 121 міліонів зр. з власних додатків, але має ще до скарбу державного мало що не 9 міліонів довгу, котрий мусить сплатити в кількох літах. Значить, памятка про панщизняні тягарі не так швидко ще загине, особливо коли й край свою пайку сплати розложив на довший час і замість закінчити виплату всіх облігацій сего 1898 року, ухвалив конверсію, тоб-то розложене сплати на низший процент, але на довший час, бо аж до 1908 року.

2. Справа сервітута (лісів й пасовища).

Справа лісів і пасовищ іще гірше замотана, як справа індемнізації, і вишла ще на більшу шкоду селянства та краю. За часів давньої Польщі пан уважав себе властителем усіх ґрунтів свого панства, а хлопа вважав своєю робучою худобою. Пізніше, коли австрійські закони обмежили панську самоволю над хлопом, той хлопа став для пана немов арендарем, котрого пан кожної хвили по несповненню умови рад би був вигнати з арендованого ґрунту. Ми бачили, що польські шляхтичі до самого 1848 р. вперто держалися того самого погляду і найліпшим багатом на своїх підданих уважали право — без проволоки зганяти їх із ґрунтів. Але австрійський уряд, особливо від часів Йосифа II., став на іншій становищі. Він уважав селян не тільки панськими підданими, але поперед усього підданими держави, котрі для держави платили урбаріальний податок, за державу проливали свою кров у війнах¹⁾. Отже він раз на завігди

¹⁾ Обязковий побір рекрутів у Австрії заведено ще 1772 р., та в Угорщині, Тиролю, Нідерляндах і Медіюліні почав народ бунтувати

виділив хлопські (рустікальні) ґрунти з під панської власности, сильно обме-

ся проти сего нового тягару, так що в тих краях його заведено пізніше. Сей найстарший побір, то була так звана „конскріпція“; власті розписували, кілько вояків має достарчити кожний циркул, і давали се до відома дімініям, а ті самі вибирали (звичайно ловили силою) парубків здатних до війська, і відвозили до циркулу. Привезених парубків на сам перед ревідовано, чи вони здатні до військової служби, а потім вони мусіли тягти жереб: на котрого випав жереб, той мусів іти служити. Зрештою йому вільно було викупити ся від служби, а властиво наняти замість себе заступника¹⁾. Пізніше льосоване знесено, та все ще рекрутация по селах була подібна, як пише Слотвінський, до „вибирання татарського ясиру“. „День, коли мають бути вибирані рекрути, визначає львівська губернія один на весь край. Циркуловий уряд завідомлює про се потаємно сільські зверхности, тоб-то домінії, зараз випише число рекрутів і долучає виказ обовязаних до служби. В назначений день досвіта двірський урядник із війтом і присяжними йдуть від хати до хати, беруть несподівано особи призначені до військової служби, уживаючи всяких способів осторожности, аби запобігти втечі, зловлених парубків в'язуть, заковують у кайдани, замикають, стережуть і т. д.“²⁾.

¹⁾ Annuario Ossig, Der europäische Militarismus, Amberg, 188, стр. 26; O. Hausner, Vergleichende Statistik von Europa, т. II, стор. 1.

²⁾ Konstanty Leliwa Slotwiński, Katedizm poddanych galicyjskich, стор. 18—19.

жив панські права до тих ґрунтів, лишив панів тільки немов опікунами над тими ґрунтами, з правом побирати від селян за їх уживане панщину, чинші й данини.

Ще за польських часів селяни, не маючи своїх лісів ані пасовиск, мали від пана право брати дрова на будівлі та на паливо з тих лісів, що колись були громадськими, а тепер панськими, збирати в тих лісах гриби, ягоди, пасти худобу чи то в лісах чи по толоках, пустках, облогах та стернях. Розуміється, що й пан користав із сего, бо-ж у його власнім інтересі було, аби сго підданий мав хату, топливо, худобу. Звичайно було й так, що скоро отворилися стерні, пан велів і свою худобу пасти на хлопських стернях. Австрійський уряд застав у Галичині ті порядки, — вони були подібні і в інших краях, усюди, де була панщина. Марія Тереса обмежила троха право побирання дров із камерамльних (давнійше коронних) лісів, та не могла знести його. Пізнійшими постановами не раз накладувано на дідичів обов'язок — запомагати своїх підданих дровами з лісів і пасовисками. Се були такі відносини, що чоловік, чи громада могла потягати користь із ґрунту, який належав до іншого властителя і з котрого

той властитель платив податок: се називається з латинська сервітут, по нашому служебність, тоб-то, що чужа річ служить мені також на пожиток.

Ще геть перед знесенем панщини, від самого 1820 року почалися між панами й підданими суперечки із за тих сервітутів. Пани жалувалися, що піддані повирубують їм усі ліси, і домагалися не раз, аби ті ліси були з уряду позамикані на 20 або й більше літ¹⁾. Та уряд уважав сю справу за політичну, отже давав її до розсуду не судам, а політичним (циркулярним) урядникам, а ті розсуджували звичайно на користь підданих. Вони встановили собі таке правило, що через свідків (незаприсяжених) стверджували, чи побирали піддані дерево з ліса або чи пасли худобу в лісі або на пасовиску в 1784 році. Коли свідки се потвердили, то вони признавали громадї право користати й на далі з ліса або пасовиска²⁾.

¹⁾ Диви на приклад Konstanty Slotwinski, Katechizm poddanych galicyjskich, стр. 141, де сказано, що „prawo i porządek wymagają, ażeby lasy zupełnie zamknięte były“.

²⁾ Див. Cornelius Krzczunowicz, Betrachtungen über die Behandlung der Streitigkeiten zwischen den gewesenen Herrschaften und

Патент із 17 цвітня 1848 р., котрим знесено панщину, в точці 2 полишив усі ті служебности й на далі без зміни, додаючи тільки, що від тепер вони мають бути не даремні: селяни повинні за уживане панських лісів і толок платити дідичам добровільно умовлену плату. Розсуджуванє спорів лишено й на далі в руках політичних властей. Правда, сей патент іще не зробив селян повними властителями тих ґрунтів, що були в їх посіданю, та се зроблено пізнійше, цісарським патентом із 19 серпня 1849 і міністерським розпорядженєм із 4 жовтня 1850 року. Ще в 1849 році почали власти декуди обчислювати вартість сервітутів, які мали селяни на панських ґрунтах, а декуди селяни поробили й добровільні угоди з панами. Але від 1850 р. все урвало ся. Між селянами пішла чутка, що сервітути також їм даровано; інші говорили, що ліси й пасовиска геть усі перейдуть у руки громад, а що найменше ті, яких вони вживали за часів Йосифа II.¹⁾

den ehemaligen Unterthanen in Galizien. Wien 1861, стор. 2, 3, 4, а особливо стор. 30—36; K. L. Słotwiński, Katechizm poddanych galicyjskich, стор. 146, 151.

¹⁾ Krzeczunowicz, там-же, стор. 1—5.

Справа заострювала ся дуже. До 1857 р. політичні урядники, переважно Німці або Чехи, ворожі польським дідичам, розсуджували сервітутіві справи майже всюди на користь селян. Та вже 1853 р. цісар патентом із 5 липня наказав трактувати справу сервітутів осібно від індемнізації та прискорити її положженє, бо в краю змагав ся що раз більший крик дідичів. Уряд не дуже квапив ся, бо аж 1856 р. установлено при львівським намісництві тимчасову краєву комісію для сервітутіві справи і дано їй під розвагу поперед усього вироблену міністерством у загальних нарисах інструкцію, як треба поступати при зголошуваню сервітутів до викупу. Комісія відбула сім засідань і поробила в тій інструкції зміни „відповідні до краєвих відносин“. Сей виріб вернув знов до Відня, був затверджений міністерством, і тільки розпорядженєм із 31 жовтня 1857 р. установлено при львівським намісництві постійну комісію для справ сервітутівих, зложену з політичних і судових урядників, а також із іменованих урядом заступників дідичів та селянства. Сей комісія мала розсуджувати в першій інстанції всі спори за сервітути і за власність підданських ґрунтів. Хто чув себе

покривдженім рішенем сеї комісії, міг рекурсувати до міністерства внутрішніх справ.

У тій комісії, особливо від 1860 року, коли Поляки взяли в Галичині рішучу перевагу в соймі, а далі і в урядах, повіяло вже зовсім иншим духом. Виточено перед нею звиш 32.000 процесів; виточували їх не тільки громади, але й дідичі, котрі чули себе покривдженими давнійшими комісарськими рішеннями. І мов на коменду почали селянські громади програвати. З 32.000 вони програли звиш 30.000 процесів. А як при тім поступали урядники сеї краювої комісії, про се нехай свідчать слова петиції з д. 5 серпня 1861 року, підписаної руськими послами і також митрополітом Литвиновичем:

„Наш хлоп привик до всякого утиску. Видно, що теперішній утиск сильно збільшив ся, коли змушує хлопа покидати дім, господарство, жінку й дітий і не страхати ся далекої подорожі до Відня, аби знайти у свого цісаря те право й оборону, яких не годен знайти в краю. Урядники, котрим повірено переведене справ сервітутових, не вільні тут від вини: вони були причиною, що розсуджене тої справи в найбільшій части

випадків випало для громад так некорисно й утяжливо. На голос громад вони не зважали, а за те пристрасно використовували непорадність хлопів або хлопський спосіб вислову. Напр. вїт сказав: „Ми як хочемо брати дрова з того ліса, мусимо просити пана“, а урядник записував ліс як панську власність, хоч добре знав, що слово „просити“ значить стілько, як „повідомити“, як того вимагав патент із 1782 р., котрий велїв громадам оповідати ся у пана, коли хотіли користати з власного громадського ліса. Се було повідомлене в формі просьби. Найчастійше покликувано за свідків у тих спорах між дідичем і громадою — панську службу. В деяких місцевостях признано селянам як відшкодоване за право побираня дров річну ренту в сумі 8½ кр., у инших 35 кр.“¹⁾

У мене в руках є цікавий документ, котрий свідчить про те, як поступали собі деякі члени сервітутової комісії. Се лист якогось Водієри з Тернополя, покликаного урядом до тої комісії. Д. 12 марта 1857 року розіслав сей панок до дідичів тернопільського та скалатського

¹⁾ В Будзиновский, Хлопська посілість у Галичині, Народ 1894, ст. 275—276.

повітів листи, офіруючи їм свою услугу для переведення сервітутової справи. „Як звісно, — писав сей пан, — утворено ще минувшого року краєву комісію для викупу й регуляції ґрунтових тягарів (сервітутів), і міністерство іменувало мене її постійним членом. Задля уложеня ви-працюваних зголошень прислало міні-стерство взірць едікту (оповістки) та інструкції, і поручило комісії, сю опо-вістку та інструкцію обміркувати на на-радї з погляду на краєві відносини, опра-цювати відповідно до ухвал і переслати міністерству для одобреня. Вже тоді роздано кождому членови комісії по одному примірникови тої оповістки й інструкції. Комісія відбула сїм засідань і підігнавши ті два документи під наші краєві відносини, переробила їх і віді-слала міністерству. Таким способом уже тоді я познайомив ся вповні з сею важ-ною справою і з тими способами, як треба брати ся до неї.

„Бувши остатній раз у Львові, я переконав ся в приналежнім бюрі, що згадана оповістка й інструкція до зго-лошування сервітутів іще д. 3 мин. місяця прийшли вже з міністерства і обоє не-вдовзі будуть опубліковані. Зараз по тім краєва комісія та окружні комісії

розпочнуть свою роботу, тим більше, що остатній реченець до подаваня зго-лошень покладено на остатній серпень сего року.

„Переважно з власного досвіду і з приступних мені приписів знаю, яка се дуже важна й далекосягла справа для Вашого повіту і, здаєть ся, не помилю ся висловляючи погляд, що й Ви, Впов. Пане, зрозумієте се, що найбільше тут буде залежати від умілого зголошення сервітутів. А що я по части в початку праць краєвої комісії, а по части й під-час тих праць у вільних хвилях буду мати досить часу до иншого занятя, а для укладаня таких зголошень надаю ся з двох причин — раз, що знаю правні відносини, які істнували давнійше (за часів панщини), а по друге знаю також видані для сеї справи законні приписи, а надто завсїгди маю охоту до поваж-ної (!) праці, — то-ж коли-б пристали на се Ви, Впов. Пане, а також инші ді-дичі Вашого повіту в тій справі інтере-совані, — бо ті права всюди йдуть одна-ковим кроком, — я готов би був пови-роблювати Вам оті зголошення і, здаєть ся, не потребую додавати, що як пови-роблювані мною зголошення і формою і змістом відповідали би не тільки до-

тичним законом, але також бажанням Впов. Панів інтересованих.

„Уважаю відповідним удати ся з сею справою власне до Вас, Впов. Пане, бо я переконаний, що коли появиться згадана оповістка, Ви застановите ся основно над сею справою, зрозумієте її далекосяглість і відповідно осудите її важність.

„Я вже дістав кілька поручень у тій самій справі з коломийського та стрийського циркулів ще тамтого року, але на разі вимовив ся (!) від них, бо в усіх разі волів би прислужити ся своїми невеликими здібностями та знанем річи там, де звиш 20 літ сам займав ся сею справою.

„Коли-б Ви, Впов. Пане, та інші Ваші сусіди згодили ся з тим моїм поглядом, то прошу ласкаво повідомити мене в пору про все инше, а тоді я порозумів ся би з Впов. Панами про спосіб, як треба пильнувати Ваших інтересів“.

Говорячи коротко й ясно, сей пан Водієра офірував ся дідичам пильнувати в сервітутовій комісії їх інтересів — очевидно на шкоду інтересів громад, нарушаючи при тій своєю урядницьку присягу та визискуючи на користь одної

сторони знане законів і приписів і знане всего того, що потаємно робило ся та говорило ся в комісії. Очевидна річ, він робив се не за дармо; між паперами того самого дідича знаходиться ще один лист д. Водієри з 3 серпня 1858 р., котрим сей член сервітутової комісії квітує з одержаних 166 зр. „за уложене сервітутового зголошення“ і обіцяє „цілу справу викупу сервітутів довести до пожаданого кінця“. Може хто скаже: „Що-ж, був один такий підкуплений урядник, то й що з того? Безсумлінний чоловік усюди може знайти ся“. Певна річ, я й не підношу закиду проти всіх членів тої комісії, не підношу не тому, що справді вірю в їх чесноту, але тому, бо не маю під руками більше подібних документів. Але кілька-ж то міг нашкодити навіть один такий Водієра! Адже-ж із сего одного листу бачимо, що він розкудав свої сіти відразу на три повіти, а коли правда те, що дідичі самі зголошували ся до него з наміром підкупити його, то певно мусіли зголошувати ся й до інших членів комісії.

А селяни, громади не мали таких опікунів у комісіях, не мали чим підкупувати їх, і навіть не розуміли важности цілої справи. Вони вірили в своє „право“

і в „цїсарську справедливість“, не подавали зголошень, занедбували реченці і тисячами програвали процеси, а потім ходили і до Львова й до Відня, а коли все не помагало, бунтували ся, сиділи по кріміналах, кидали ся на жовнірські багнети, цілими місяцями годували по селах вояків і помалу сходили на жебраків. Сервітутова справа пожерла міліони народнього добра, підрубала на довгий час сам корінь народнього добробиту, заперла селянству на довгі літа дорогу до господарського розвою.

3. Справа пропінатїйна.

Пропінатїєю в давній Польщі звало ся право дїдичів і більших міст, на обширі своїх маєтностей виключно вироблювати й продавати горячі напитки — горівку, пиво й мід. Коли Галичина прийшла під Австрію, то новий уряд застав тут сей порядок, але не змінив його, бо щось подібне (хоч не таке саме) було і в інших австрійських краях¹⁾. Уряд заборонював тільки деякі надто вже огидні надужитя, напр. силувати селян

¹⁾ K. L. Slotwiński, Katechizm poddanych galicyjskich, стр. 127—128.

до побираня певної скількості горівки з панських горалень і до відроблюваня тої горівки панщиною.

В 1848 р. цїсарський патент із 17 цвітня, зносячи панщину в Галичині, про пропінатїю не згадав нічого. Але ухвала віденьського сойму з 7 вересня 1848 р. наложила руку на се право. В точці 11 тої ухвали скасовано „примус побираня пива й горівки і всякі сполучені з ним зобовязаня“. Галицькі урядники зрозуміли, що сею ухвалою скасовано і в Галичині пропінатїю, але шляхтичі здужали якось переконати їх, що ся ухвала до пропінатїї зовсім не відносить ся, що пропінатїя щось більше, ніж простий примус побираня пива й горівки, і уряд лишив сю справу на боці.

Викрутивши ся від ухвали з 7 вересня 1848 р., галицькі дїдичі почали дбати про те, аби витягти з пропінатїї як найбільше користи. Се був ще остатній старопольський привілей, який їм лишив ся. В р. 1864 дохід із пропінатїї обчислено на 5 міліонів річно¹⁾, а в 1876 р. пок. Навроцкий обчислив, що наш народ видає на горівку річно 54 міліони

¹⁾ Mieczysław Marassé, Dzieła ekonomiczne, Kraków 1891. т. I,

ринських¹⁾. Усіх шинків було в тім році в Галичині 23.269, т. є один шинок припадав на 233 душ, а на одну душу людности випадало 26 літрів горівки річно²⁾.

Дуже не хотіло ся дідичам позбувати ся такого чудового права на розпоюване та руйноване людности. Ще в р. 1867 писав польський учений і цк. староста Марассе: „Всі дідичі дуже собі любують дохід із пропінатії за те, що він правильний і постійний. Лекше виарендувати пропінатію, ніж ґрунт, котрого управа вимагає капіталу і вмілої праці, аби довела до користи. В разі недороду, повені або посухи дохід із пропінатії ніколи так не хибне, як дохід із інших галузий господарства. Пропінатія не вимагає майже ніяких вкладів, а віддана в аренду звичайно арендареві Жидови приносить дохід досить постійний і то в готових грошох. Досить буде відібрати дідичам дохід із пропінатії, аби їх господарства попхнути в цілковите безладє“³⁾.

Правда, що за чудова добродійка,

¹⁾ Василь Н. Що нас коштує пропінатія? (Правда 1876 р. і окрема відбитка стор. 23).

²⁾ Онисим (В. Навроцький), Пјанство ј пропінатія в Галичині. (Громада, Женева 1882 р. т. V) стор. 50.

³⁾ M. Marassé, Dzieła, т. I,

яка сильна підпора гаразду й порядку — та пані пропінатія! А тепер послухаймо ще, що писав про неї руський учений, цк. комісар скарбовий Володимир Навроцький у 1874 році:

„Кожний новозаложений шинок відбирає майже сотні селянських дітий можливість шкільної просвіти: на кождім ринським видушенім із арендаря шляхтичем східньої Галичини більше проти його західнього товариша закрепила кров самовбійців і тих п'яниць, що гинуть кожного року в шинкових і весільних війнах; кождий крейцар добутий паном на продажі горівки, обмитий не тільки кривавим потом, але й слізмами селянських родин над утратою дорослих і недорослих рідних, котрим горівка завчасу, посередно чи безпосередно відібрала життєнні сили“¹⁾.

Уряд остаточно звернув увагу на те, що так довго не може йти. Кілька разів він напивав на галицьку шляхту, аби з огляду на чим раз більшу нужду, лихву, ліцитації селянських ґрунтів, задовжене та невврожаї подумала про зміну

¹⁾ Онисим (В. Навроцький), Пјанство ј пропінатія в Галичині, (Громада, Женева 1882, т. V) стор. 55—56.

пропінації. Та шляхта боронила завзято сеї своєї „народньої святости“, поки уряд не дав їй до пізнання, що сам скасує пропінацію і вона може стратити все. Тоді з тяжким серцем вона продала право пропінації — отже саме голе право, без шинків і горалень — краєви за 66 міліонів. Заплативши ті міліони, людність Галичини має те саме добре, що мала й перед тим: ані виріб, ані продаж горячих напоїв не зробили ся свободними, так як інші роди промислу, а за те діличі, що вперед були властителями пропінації, тепер виарендовують її від краєвої комісії пропінаційної, уставленої при львівськім намісництві, і підареновують тим самим Жидам, із якими їм доси було так добре.

Як бачимо, із старої панщини, знесеної ще 50 літ тому, полишили ся й доси немалі хвостики, і тиснуть нас і будуть іще тиснути й наших дітей. До таких хвостиків треба ще зачислити шарварки при напівдоріг, право пропольованє, що тепер навіть гірше, ніж було за панщини, право прориболовство, право патронату, т. є право дідича надавати парафію священникови — звичайно іншого обряду, не того що визнає дідич, поділ між громадою та дво-

ром, а властиво відлучене так званих двірських обшарів від селянських громад. Та одним із найважніших політичних хвостів панщизняного ладу треба вважати розділ між селянськими й панськими ґрунтами і опертий на ньому поділ політичних прав, особливо-ж страшенна нерівність прав виборчих між куріями селянською та великих посіlostий.

Наш час іде до рівности між людьми, до відмірювання прав по заслугам, до накладання однакових обов'язків за однакові права а до надавання однакових прав за однакові обов'язки. Се не завадить пригадати в пятьдесяті роковини скасування того проклятого, огидного ладу, що був від гори аж до низу опертий на нерівности. Тільки позбувши ся всіх отих хвостиків панщизняного ладу, які лишили ся доси, тільки здобувши повну горожанську та політичну рівноправність ми зможемо обходити правдивий празник свободи. Тепер іще далеко нам до нього!

ІХ. Панщина й Русини.

Ми пройшли довгу й важку дорогу, показали долю селянина-хлібороба на нашій землі від давніх часів, показали початки й зріст, розвій, переміни й кінець панщини. Ми старалися як найменше говорити від себе, бо не о наші думки і чуття тут ходить. Ми хотіли, аби наші селяни раз знали свою долю з давніх давен, аби знали, відки їх батькам і дідам вітер віяв у очи, а відки грозить віяти ще їх дітям і внукам. А хто знає небезпеку, той мусить думати про те, як від неї охоронити ся.

Свою троха придовгу розмову я хотів би закінчити кількома словами про долю руської народности під панщиною і по її знесенню, бо се, думаю, найліпше пояснить, для чого Русини з усіх народів Австрії найбільше мають причини святочно обходити пам'ятку знесення панщини в 1848 р. і шанувати

пам'ять Йосифа II., що перший перед 108 літами поспробував був зробити се.

Певна річ, панщина не була якимсь народнім руським лихом, що гнобило самих тільки Русинів. Панщина була загальним хлопським лихом; від неї терпів однаково хлоп Русин і хлоп Поляк і хлоп Чех і хлоп Німець. Та для нас Русинів вона була подвійним лихом — і громадським (суспільним) і національним. Ми Русини, особливо в Галичині, з давен давна були хлопська нація. Майже все, що піднесло ся по над хлопа — чи то шляхта, чи міщани, все те за польських часів зробило ся Поляком, за Австрії зразу Німцем, а пізнійше знов Поляком. При руській мові, при руській народности лишали ся тільки прості, чорні хлопипі і вбогі та маловчені сільські священники. Висші духовні, епископи та каноніки говорили й писали по польськи або по латині. Цікава річ, що в перших 50 літах австрійського пановання польська мова серед галицького духовенства, навіть по менших містах і по селах, була розширена далеко більше, ніж за часів польської держави. Так само й ті міщанські родини, що в початку австрійського па-

нованя ще були лишили ся при рушині, до 1820 року майже зовсім спольщили ся. Богато з тих спольщених Русинів, особливо молодших, успіло переняти ся й польськими патріотичними думками, багато їх ходило до повстаня 1830 року і пізнійше гнило по кріміналах за таємні звязки в цілі відбудованя Польщі на руській землі. Коло 1830 роки могли собі Поляки сміло думати, що в Галичині нема ніякої Руси, що тут тільки один „народ“ — польський, гноблений Німцями.

Та швидко природний розвій історії мусів навести їх на інші думки.

Австрійський уряд діставши під свою власть Галичину, швидко мусів побачити, що се не чисто польський край, що тут обік Поляків жиють також Русини. Правда, перші австрійські урядники, що порядкували галицькі справи, не багато вміли написати до Відня про Русинів. Але знайшов ся у Відні один руський священник, Іван Гудз, що жив там як приватний учитель у якогось пана, і сей порозумівши ся з львівським руським єпископом Львом Шептицьким і його офіціалом о. Левінським, узяв ся бути посередником між Русинами й цісарським двором. Зараз у марті 1774 р.

подав Гудз від Шептицького до цісареві протест проти того, аби монахи Василіяни не підлягали єпископській зверхности. Д. 17 і 27 липня 1774 р. той сам Гудз подає знов від Шептицького дві скарги на те, що польське духовенство перетягає багатших і здатніших Русинів на латинський обряд. Марія Тереса полагодила ті справи згідно з просьбою Гудза, і рівночасно, зацікавивши ся долею Русинів, задумала зробити початок для висшої освіти руського духовенства і веліла від осени 1774 р. помістити двох руських учеників у закладі св. Варвари у Відні, де мали побирати висші науки потрібні для духовного стану. З початком 1795 р. вона веліла покликати о. Гудза до себе, розмовляла з ним досить довго про стан Русинів і обіцяла опікувати ся ними й дальше¹⁾.

В тім огляді як найгорячіше підпірав цісареву її син Йосиф, що вже 1773 р. перший раз переїхав був здвож усю Галичину і мав нагоду переконати ся наочно про жите руського народу й духовенства. Правда, просьба подана Гудзом д. 19. серпня 1775 р., аби ціса-

¹⁾ M. Harasiewicz, Annales ecclesiae Ruthenae, Leopoli 1862, стр. 557—569.

рева обік польського закладу для виховування шляхетських синів у світських науках заснувала такий заклад і для руської молодіжи, аби та могла приспособляти ся до урядів і загалом на світлих горожан, лишила ся несповнена, але за те число вихованців у духовнім закладі св. Варвари із двох побільшено на 14. І треба сказати, що з сего закладу справді вийшло не мало вчених і світлих Русинів, що перші поклали підвалини для красшого розвою нашої народности¹⁾.

Цісар Йосиф II. забажав не тільки вести далі, але й розширити діло своєї матери, і надворним декретом із 30. червня 1783 р. велів заснувати генеральну семінарію для виховування духовних греко-католицького обряду. Сю семінарію отворено д. 1. падолиста того самого року, на другий рік до неї перенесено тих 14 студентів, що виховували ся в Відні у св. Варвари, а в 1785 р. сюди перейшли також кандидати з Угорщини. І коли доси в тих закладах усього вчили по латині, а бідні студенти, не маючи книжок, мусіли переписувати собі виклади професорів, наказав цісар Йосиф

¹⁾ М. Harasiewicz, там-же, стор. 572.

рескріптом із 5. січня 1786 р. вчити пасторальної теології, катехізованя та проповідий „рідною мовою“, бо „тільки тим способом можна буде зарадити бракови вчителів, котрі би ріжним народностям могли ті науки викладати на їх рідній мові“. А д. 27. липня 1786 р. писав цісар Йосиф іще раз губернаторови, аби той поручив дірекції семінарії пильнувати кандидатів, аби вчили ся катехізувати, говорити проповіді і писати в своїй народній і то в людовій мові і аби професори перепитували їх деколи по латині, але також сею народньою мовою¹⁾.

Се перший раз по довгих століттях могучий монарх не тільки допустив руську, людову мову до викладів у висшій школі, але сам упімнув ся о її заведенє, сам наказав її уживанє. І сей монарх був Німець, тай то ще такий, котрому приписувано охоту й намір — викорінити всі народности в Австрії окрім німецької, поробити всіх Німцями! З сих декретів бачимо тільки одно: цісареви Йосифови не ходило о знімченє всіх народів, а поперед усього о просвіту та

¹⁾ М. Harasiewicz, там-же, стор. 617, 619, 620.

піднесене темних, і він розумів се добре, що до сеї ціли найпростійше провадить наука на рідній людській мові.

Та на жаль самі вчені тодішні Русини не розуміли сего. Вони виховувалися, говорили й думали по польськи, в урядових справах говорили й писали по латині або по німецьки, а руськими буквами знали друковані тільки церковні книги. Мову простого люду, підданих вони розуміли і вживали инколи в розмові з тими людьми, але їм у голові не містило ся, аби можна було тою мовою говорити про вчені річі та писати кнжки. І вони сповняючи розказ цісаря, почали вживати в викладах старої, церковної мови, так само мертвої як латинська. Тому то й не диво, що ся постанова цісаря Йосифа II. не принесла великого хісна руській народності. Не принесли його й заведені Йосифом II. у 1787 році руські виклади на філзофичнім і богословським виділі львівського університету. Професори (Лодій, Земанчик — з Угорщини, інші Галичани) не знали людської мови і намагалися викладати то по російськи, то по церковному, а ученики не розуміли тої мови і самі просили, аби їм викла-

дано по польськи. В 1804 р. ті руські виклади на філзофії були знесені, а на теології хоч вели ся ще кілька літ, то будили між студентами радше обриджене, ніж любов до русчини¹⁾. От так то вийшло, що Поляки, кричачи на всю Европу про те, що австрійський уряд силкується їх онімечувати, самі рівночасно ополячували Русинів, а в 1816 р. доби́ли ся навіть того, що уряд вигнав руську мову з народніх шкіл східної Галичини і запровадив натомість польську²⁾. Руський хлоп міг від тепер, оплативши кошти німецької школи в місті та польської в селі, закладати собі ще й свою руську дяківку — де хотів і власним коштом.

Та Русини не впали духом, і власне від тої хвилі глибокого впадку починають ся зразу маленькі, а чим далі, все смілійші проби ратунку та піддви́гнення руської народності. За почином руського каноніка Івана Могильницького і за дозволом митрополіта львівського Михайла Левицького завязало ся в тім самім 1816 році попівське товариство для ширення

¹⁾ L. Finkel, Historya uniwersytetu lwowskiego do r. 1869. Lwów 1894, стор. 85—95.

²⁾ M. Harasiewicz, вказана книга, стор. 994, 997—1008, 1009 і далі.

віри й моральности при помочи друкованих книжок серед руського народа. Правда, за наказом з гори се товариство не ввійшло в жите, але Могильницький, Левицький, Снігурський і інші його члени не покидали від тепер праці. Заходом Левицького й Могильницького удалося переконати уряд, що руська мова повинна бути допущена до народньої школи. Снігурський ставши єпископом у Перемишлі, заложив власним коштом школу для дяків. Почали помалу друкувати ся й руські книжки, хоч усе ще й мертвою, церковною мовою, поки нарешті, йдучи за почином Поляка Ходаковского, Словака Колляра, Серба Караджіча та Українців Цертелева й Максимовича, Галичани не звернули уваги на пісні й оповідання свого рідного народа. Вже коло 1820 р. дехто з Русинів почав записувати ті пісні, а назбиравши досить таких записок, Поляк Залеский, урядник при львівським намісництві і пізнійший губернатор, видав 1833 р. спору книгу „Pieśni polskie i ruskie“. Ся книга була перша ластівка нашого народнього пробудження. Аж із неї письменні Русини переконали ся, що й у них, в устах отсего простого хлопа-панщизняка, живуть пісні та оповідання, котрими можна по-

величати ся перед світом, живе мова, котру не тільки допускають до книжок, але в котрій чужі люди знаходять дивну красоту, якої неосвічений Русин доси не бачив і не розумів.

Від тепер молодші руські попи й поповичі кидають ся по селах збирати й списувати хлопські пісні, прислухують ся ближше хлопській мові, хлопським оповіданням, учать ся докладнійше руської історії, починають глибоже заглядати в душу свого народа, роблять ся його свідомими синами, роблять ся борцями за його відроджене. Йосиф Левицький, Лозинський, а з молодших головно три: Маркіян Шашкевич, Яков Головацький і Іван Вагилевич — ось ті перші борці нашої народньої свідомости. За ними пішли їх молодші товариші Микола Устиянович, Рудольф Мох, Антін Могильницький, Йосафат Кобринський. Нові збірки народніх пісень видавали Лозинський (*Ruskoje wesile*), Головацький та Шашкевич (у Русалії Дністровій) і Поляк Жегота Паулі; приповідки збирали Петрушевич, Мінчакевич і Ількевич (сей остатній зібрав також досить богату збірку пісень та людowych вірувань), загадки Іван Головацький (видав пізнійше в Вѣнку 1847 р.), граматики руської

мови писали Левицький, Лозинський, Вагилевич, Головацький; Кобринський видав красну книжечку „Спосіб борзо вучити читати“ 1841 р. Та головне те, що талановитійші між тими людьми почали на взір народніх пісень складати свої власні, і в них висказувати новіші думки, загривати своїх товаришів до нового бою, про який хлопські пісні не знали нічого. Між тими новими співаками займає перше місце Маркіян Шашкевич, справедливо названий батьком нового, народнього галицько-руського письменства.

Про жите та писаня Маркіяна Шашкевича писано вже досить богато, то я й не буду розповідати ширше ані про нього, ані про його товаришів, та скажу тільки дещо найважніше. Всі ті, хто знав особисто Шашкевича і памятав ті часи, коли появили ся його писаня — чи то друком, чи в відписах, — стверджують згідно, що вони робили дуже велике вражінє, були немов блискавка серед темної ночі. Ми нині читаючи немногі Шашкевичеві писаня не дуже розуміємо той запал, із яким говорять про них тогочасні Русини. Але треба взяти на увагу тодішні відносини, то побачимо, що Шашкевич обік гарної людської мови, щирого та сердечного

тону мав у своїх писанях іще щось, чим мусів подобати ся і чого не було у жадного з його товаришів. Він мав відвагу й дар висловити досить виразно, а бодай для тогочасних прибитих Русинів досить зрозуміло все те, що їх боліло, чого вони бажали і чого надіяли ся. Він знав ту тугу, ту зневіру, яка тоді мусіла нападати кожного Русина і чорною хмарою застелювати перед ним небо, і він проклинав її:

Вчора вечір чорна хмара

Мені говорила:

„Чудуєш ся, побратиме,
Де ся доля діла?“

„Твоя доля, то я була,
Я тя не минаю;
Вкривалам тя чорнов мраков,
І тепер вкриваю.

„І над гробом твоїм мраки,
Ще мої потиснуть“.

От надія! Таку долю
Най то громи тріснуть!

Та він не гнув ся під вагою тої долі. Він чув гордим, горячим серцем те, що писав у листі до свого друга М. Козаневича:

Відкинь той камінь, що ти серце тисне!
Дозволь, в той сумний тин
Най свободоньки сонечко заблїсне —
Ти не неволі син!

І се не було в него пусте слово. Він відчував, відки плила неволя цілого руського народу в Галичині, і різко вказав се у двох своїх творах. Простий нарід стогнав під ярмом панщини — і Шашкевич у своїм оповіданню „Олена“ показує нам ось яку річ. Богатий господар справляє весіле. Свахи саджають у піч коровай, молодіж танцює, аж ось приходить дружба Василь зажурений і оповідає батькови молоді, що він із Семеном був у Добровничах у пана старостича просити його на весіле. Старостич із разу нахмарив ся, потім удавав веселого, обдарував Семена і обіцяв бути на весілю, але коли оба парубки вийшли з двора, він закликав Семена назад до себе, а Василь вернув сам. Ми не знаємо, що там говорив старостич із Семеном, але мабуть щось не дуже приємне, бо Семен вирвавши ся з двора вже не вертав до своєї молоді, але побіг у поблизький ліс до опришків. Опришки під проводом Медведюка та Бойчука лагодять ся напасти на замок пана старостича, та довідавши ся, що сей вибирає ся на Семенове весіле, ділять ся на дві купи; одна нападає на замок, грабить і підпалює його, а друга з ватажком засідає в ліску на пана старостича. Сей не дармо їздив на весіле. Він

ухопив молоду і власне вертав із нею, коли опришки напали його, відібрали Олену, а самого вбили. Шашкевич оповідає очевидно про старі польські часи; розбійник Бойчук був дійсно і нападав на панів та різав їх немилосерно коло 1750 року. Але читаючи Шашкевичеве оповіданє люди перед 1848 роком дуже добре мусіли розуміти, що й на їх очах дієть ся неоднораз подібне, бо анї панська самоволя та збиткованє над людьми, анї розбійницькі напади не минули ся ще були й за часів Шашкевича.

Коли простого, темного селянина тисла панщина і він тікав від неї в крайнім разі в опришки, то освічений, свідомий Русин бачив над собою загрозу спольщення. Його тисла Польща своєю історією, своїм панством і маєтками, своєю висшою цивілізацією, а в остатніх часах навіть своїми революційними думками, на котрі ловило ся не мало горячійшої руської молодіжи. Потребу боронити ся від сего натиску відчули Русини ще перед Шашкевичем. У 1831 році написав якийсь Русин у Відні — кажуть, що пізнійший митрополіт Литвинович, — по польськи пісеньку повну ненависти до польського повстаня; вона зачинала ся словами: „Kto Lach, ma strach“.

По упадку повстання, як уже показано висше, кинули ся Поляки кликати руського хлопа та руських інтелігентів до нового повстання — вже не проти Москаля, але проти Німця, і ніби то виступали за знесенем панщини. Деякі з них, як Ценглевич, Попель, Горошкевич, не цурали ся й руської мови і складали революційні пісні, аби ними заігрили Русинів для своїх цілей. Отже Шашкевич покористував ся нутною одної такої пісні, і зложив свою пісню, в котрій кликав Русинів до бою з Поляками і віщував Полякам, що на руській землі будуть побиті. Та він не важив ся ще висказувати свої думки зовсім просто, але прибрав їх у легеньку історичну заслону. Ніби то його пісня відносить ся до р. 1139, коли Русини під Галичем побили польського короля Болеслава Кривоустого. Але кожний тодішній Русин мусів добре зрозуміти, до чого то воно відносить ся, коли читав або співав ось які слова:

Гей хто Русин, підлітайте
Соколами на врага!
Жваво в танець! Заспівайте
Піснь веселу: гура-га!
Піснь веселу: гура-га!

Побари ся, облак тьмистий,
Ще годинку, ще постій!

Тобі прийде розповісти
Славний руський з Ляхом бій!

Гей хто Русин, за ратище!
В кріпкі руки меч ясний!
Шпарка стріла най засвище:
Гордий Ляше, день не твій!
Гордий Ляше, день не твій!¹)

В Шашкевичевих словах тодішні Русини віднаходили свою надію, свою силу, свою людську та народню гідність, і для того він був такий милий для них.

Та такі Русини, що в тих часах так як Шашкевич вибігали думкою в світ свободи і думали про розірванє кайданів, були як люди, що бють ся головою о мур вязниці. Всі на них гляділи косо: і шляхта й уряд і своя зверхність. Усі

¹) Пісня, що була взірцем отсего Шашкевичевого твору, була зложена в часі польського повстання на Волині 1831 р. і співала ся в полку Ружицкого. Вона появилася друком у перше в додатку до споминів Ружицкого виданих 1832 р. п. з. „Powstanie na Wołyniu czyli pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej uformowanego w czasie wojny narodowej polskiej przeciw despotyzmowi tronu rosyjskiego 1831 roku, pisany przez dowódcę tegoż pułku Karola Różyckiego. Bourges 1832. Цілу книжечку передрукував Вротновский у своїй книжці „Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie“. Lipsk 1875, стор. 274—389. Пісня, що зачинає ся словами „Гей козаче, в ім'я Бога“, передрукована тут також на стор. 320—321.

бояли ся клопотів і старали ся приду-
сити таких людей. Шашкевич набіду-
вавши ся в школах, швидко вмер бідним
сільським попом; Вагилевича довели
його влади до того, що врешті поки-
нув і попівство і руський обряд і перей-
шов на протестантизм; інші замовкли,
а ще інші почали знов хилити ся на
польський бік.

Та настав 1848 рік і разом віджили
пригноблені Русини. Чим було для сіль-
ського народа знесене панщини, тим
для освічених Русинів було надане кон-
ституції і свободи друку. Пригноблені
та знеохочені доси товариші й насту-
пники Шашкевича підняли голови, на-
брали духа. Як члени вільного, хоч і бі-
дного та темного народа вони почули
себе досить сильними на те, аби висто-
яти в боротьбі з Поляками, котрі у схід-
ній Галичині властиво не мали за собою
ніякого народа і тільки силкували ся
ловити його собі всякими штуками та
брехнями.

В перших днях мая 1848 року за-
вязало ся у Львові під проводом епі-
скопа Яхимовича, каноніка Куземського
та М. Малиновського і світських учених
людей Борисикевича й Леонтовича перше
руське товариство політичне „Руска рада

народна“, котре 10 мая приняло, а 15
мая, в сам перший день вільний від пан-
щини, оголосило в першій числі першої
руської газети „Зорі Галицької“ свою
програму. Ось якими словами відзивала
ся та „Рада“ до Русинів цілого краю:

„Ми Русини Галицькі належимо до
великого руского народу, котрий одним
говорить язиком і 15 мільонів виносить,
з котрого півтретя мільона землю Га-
лицьку замешкує. Той нарід був колись
самодільний, рівнав ся в славі наймож-
нійшим народам Європи, мав свій пись-
менний язик, свої власні устави, своїх
власних князів; одним словом, був
у добробиті, заможним і сильним“.
І дальше згадавши про нещастя, які
впали на Русь, про відступство панів
і про занепад мови та народности русь-
кої „Рада“ вказує на надане конституції
і ось якими словами відзиває ся до Ру-
синів:

„Братя! сини так великої рускої
родини! Мали бисьмо самі одні пози-
стати і на далі в тім нещасній замер-
твінню? Ні! Пробудив ся вже й наш лев
руський і красну нам ворожит пришлість.
Вставайтеж братя, вставайте з довгого
сну вашого, бо вже час! Встаньте, але
не до звади і незгоди! Но двигнім ся

разом, щоби піднести народність нашу і забезпечити дані нам свободи. Пожиткуймо з тої спосібности, абисьмо не покрили ся ганьбою перед світом і не стягнули на себе наріканя поколінь наступних. Поступаймо з другими народами в любові і згоді. Будьмо тим, чим бути можемо і повиннісьмо, будьмо народом!

Для свого ділання „Рада народна“ визначає ось які три точки:

„1. Першим нашим заданєм буде заховати віру і поставити обряд наш і права церкви і священиків наших на рівні з правами других обрядів.

„2. Розвивати і підносити народність нашу у всіх її частях видосконаленем язика нашого, запровадженем его в школах низших і висших, видаванем письм часових, утримуванем кореспонденцій з письменниками так нашими, як иншими до шепу славянського належними, розширенем добрих і ужиточних книжок в язичі рускім і усильним старанем впровадити і на рівні поставити язик наш на рівні з иншими в урядах публичних.

„3. Будемо чувати над нашими правами конституційними, розпізнавати потреби народу нашого і шукати поправи біту нашого на конституційній дорозі,

а права наші від усякої напасти і оскорблення сталі і силне хоронити“.

Отсі думки стали ся підвалиною цілого дальшого розвою галицької Руси. Перший раз тут заговорили Русини прилюдно й свобідно про те, що досі тільки найрозумнійші тихцем думали або шептали; перший раз висказали самі про себе, хто вони й чого хочуть. І хоч висказали не все докладно і не дуже сміло, то все таки основа їх тодішньої програми й нині ще не змінила ся. Не диво, що та програма мала за собою відразу всіх галицьких Русинів і покликала всіх здібнійших до горячої праці. Можна сказати, що в 1848 році зроблено широкий розмах у всіх напрямках народнього життя, і коли би через неприяні обставини та через власну вину Русинів не було скінчило ся на тім розмаху, то були-б ми нині не там стояли, де стоїмо тепер.

Пригадаємо тут лише головні вчинки тодішніх Русинів. За приміром Головної Рускої Ради у Львові позавязували ся швидко подібні товариства по инших окружних містах Галичини для піддержування політичного життя по селах і місточках. Микола Синевідський заснував у Коломиї першу повітову бі-

бліотеку, аби околичні Русини могли читати та розвивати ся. Іван Озаркевич, також у Коломиї, устроїв перший руський аматорський театр і виставив на сцені „Наталку Полтавку“ Котляревського та деякі інші драматичні твори. За прикладом Коломиї почали Русини у Львові й Перемишлі також устроювати драматичні вистави, котрі багато причинювали ся до пробудження руського духа.

В Станіславові за почином о. Григорія Шашкевича, брата Маркіянового, тоді пароха в Угринові, скликали Русини на 3 (15) мая перше віче сполучене з народнім фестином. Такі віча в 1848 році були ще в Жовкві, Стрию, Дрогобичи, Тернополі, а ряд їх закінчило величезне руське віче у Львові д. 3 (15) мая 1849 року в першу річницю знесеня панщини.

Нема що мовити, уряд прихильно дивив ся на ті заходи Русинів. Вони були йому на руку, бо заступали дорого революційним змаганням Поляків. Аби розбити Поляків і підкопати значіне Ради Народової, Стадіон пробував завести обивательську раду при губернії, так званий байрат, до которого покликав кількох видних Поляків, а також

і Русинів; у тім числі й єпископа Яхимовича. На засіданнях того байрату обговорювано між иншим справу сільських шкіл, і Яхимович підняв голос у обороні руської народности в школах людових¹⁾. Поляки дуже були лихі за се на Русинів і на Стадіонів байрат і зложили навіть пісню, що починала ся словами:

Blogosławiony, co na zgubę światu
Nie dał się nigdy wciągnąć do Bajratu.
Ani też kiedy ku ojczyźnie zdradzić
Zasiadał krzesło w Świętojurskiej radzie.

В маю 1848 р. був у Празі перший славянський з'їзд. Руска Рада вислала туди також кількох своїх делегатів, аби перед ширшим славянським світом заступали руську справу. Та тут Поляки поводили ся з Русинами дуже солоденько, завязали спільно з ними польсько-руську секцію і заключили навіть на письмі угоду, з котрої тут подаю головні точки.

„Відповідно до людности польської або руської в кождім окрузі —

¹⁾ Gazeta Lwowska 1848 r. N. 57. dodatek:
Protokół narad Bajratu o szkołach ludowych.

читаємо в тій угоді — має бути польська або руська мова урядовою. Всі уряди громадські та міські мають уживати тої мови, якою говорить більшість людности. Кожному мешканцеві краю вільно в зносинах із властями уживати мови польської або руської, і власть має йому відповідати тою самою мовою. Кожний горожанин краю без ріжниць народности має право бути урядником; при урядах невиборних повинні народности бути відповідно заступлені. В околицях, де людність мішана, урядник мусять посідати обі мови. В громадах мають школи вести ся мовою тої народности, яка має більшість, але меншість має право держати школу для своєї народности. В цілїм краю в третій нормальній класі має бути в руських школах викладова мова польська, а в польських руська; гімназії будуть окремі для польської народности, а окремі для руської, і будуть засновувати ся в міру того, як буде горнути ся до науки молодіж одної або другої народности; в кожній гімназії буде викладати ся література обох мов. На університетах буде вільно викладати обома мовами. Признане потреби й час поділу Галичини

на два окремі округи адміністраційні лишає ся законодавчому соймови¹⁾

Отсе і ще чимало дечого обіщували Поляки Русинам у Празі, аби показати иншим Славянам, які то вони щедрі та справедливі. А тим часом у краю все аж кипіло проти Русинів; польські газети кидали на них найдикійші брехні, підбурювали й без того розгорячану людність до ненависти проти них, називали їх не инакше як „Świętojurmami“ (від львівської церкви св. Юра, при котрій жив руський митрополіт і инші проповідники руського народа, єпископ Яхимович, Куземський, Малиновський, Петрушевич), або навіть „Piekłojurmami“, відмовляли руські народности права до самостійного розвою, а руську мову називали відміною польської.

Не чуючи себе безпечними по містах, а особливо бачучи, що Поляки всюди позаводили собі гвардії народові, муштрують ся, рисують пляни — зовсім немов до війни лагодять ся і з Мадярами зніюхують ся, Русини за починам

¹⁾ Див. Stenograficzne sprawozdania z posiedzeń sejmiku galicyjskiego, rok 1869, posiedzenie z dnia 27 października (промова Лаврівського), а також брошуру: Kwestya ruska, Lwów 1876, стор. 85—86.

Куземського та Борискевича почали й собі заводити руські народні гвардії. Руські послали у Відні піднесли думку поділу Галичини на польську й руську. Нарід у краю радо прийняв ту думку і почав посилати до Відня петиції з підписами, котрих швидко набралося звиш 100.000. Аби заявити, що Русини й на полі духового життя чують ся в силі до позиточної праці, руські проводирі скликали на д. 19. жовтня до Львова перший з'їзд руських учених, котрий відбув кілька засідань і ухвалив між иншим засноване першого руського просвітнього товариства „Галицько-руської Матиці“.

В комісії, вибраній державним соймом у Відні для уложення конституції, була довга й завзята боротьба в справі поділу Галичини і прав руської народности. Проти Русинів виступив Земляковский. „Я належу до польської народности, — говорив він, — але коли винайдено й руську народність, то мушу сказати, що й я Русин і то найчистішої крові (?), якого може другого й не знайдете в Галичині. До марта 1848 був Русин, хто був грецької, а Поляком, хто польської релігії. В одній сім'ї був один Русин, другий Поляк. Хто викликав те

роздвоєне, не треба згадувати, але се роздвоєне релігійне, а не національне“. На се відповів Яхимович виказуючи, що Русини мають свою окрему історію, окрему мову, окреме письмо. „Географічне положення та національні ріжниці між Поляками й Русинами промовляють за поділом Галичини; вона занадто довга, аби нею відповідно завідувати. У Поляків і Русинів не однакова мова, не однакове письмо; охорона руської мови в школах і урядах домагається поділу“.¹⁾

В обороні прав руської народности промовляв знаменито Чех Рігер. Приведу тут бодай важніші місця з його промови: „Я люблю Поляків так само як люблю Чехів, бо ми братя; але признаю Русинів за самостійну народність. Я знаю Галичину з власного огляду, знаю її письменство і говорю тут зовсім безсторонно. Три мільйони Русинів живуть у Галичині, 13 мільйонів у Росії. Мої панове, 16-мільйоновий народ не пропаде, чи ви відділите його від Галичини, чи ні. Такого народа не затаїте, шастьпрасть не змажете з карти. Свобода

¹⁾ A. Springer, Protokolle des Verfassungsausschusses im Oesterreichischen Reichstage 1848—1849, Leipzig 1885, стр. 20, 24—25.

слова додасть ваги руському елементови. Його література видихана свободою розтопить тверду кригу російського самодержавя. Се буде та Архімедова шруба, що розвалить те темне царство, відриваючи від него мільйони закріпощених російських Русинів. Шануйте національне змаганє того народа, покликаного до самостійного житя, а переслідуваного доси й Поляками й Москалями, хоч би се для вас Поляків, духових панів у краю, було й як неприємно. Минув той час, коли освічені верстви надавали свій національний характер цілій масі народа. Ви знаєте, яке ненависне значіне придає Русин назві „Лях“, знаєте певно й кроваві докази на те в вашій недавній історії (різня в Горожані). Уступки, які ви робите Русинам для науки катехізму і для сільських шкіл, зовсім за малі. На славянським зїзді в Празі Поляки ще найліпше порозуміли ся з Русинами. Дуже-б мені було жаль, як би мої ширі слова пройшли марно, як би Русинам тут не дано більших уступок. Коли Русинам не поможеть ся тут, то вони зуміють обернути ся деінде, і памятайте, мої панове, се вийде на шкоду не тільки польському

елементови, не тільки Австрії, але також справі свободи“.¹⁾

Швидко мине 50 літ від тої хвилі, коли були сказані ті слова. Рігер жиє ще²⁾ і дай Боже йому жити ще много літ, хоча нїде правде діти, часи змінили ся і він змінив ся не в одним погляді. Та які-ж пророцкі були тоді його слова! Як би то нині стояла Галичина, як далеко пішли-б були наперед і польські й руські народні справи, просвіта, свідомість народня, як би в 1848 році Поляки були послушали його ради.

Конституція уложена сею комісією була корисна для Русинів. Правда, право вибору не було загальне, а обмежене лише на тих, хто платив що найменше 5 р. мк. безпосереднього податку; але за те не було палати панів ані курій виборчих. Рада державна мала складати ся з двох палат: з палати народів і з палати країв. До палати народів мали вибирати послів безпосередно в кождім краю, а до палати країв мали висилати своїх делегатів сойми красві та сойми окружні. В краях мали бути так

¹⁾ А. Springer. там-же, стор. 30—32.

²⁾ Він родив ся в грудні 1818 р., а вмер у марті 1903 р.

само без курій вибрані сойми краєві, а надто більші краї поділено на округи (Галичину на 10) з можливим узглядненем національних границь; у тих округах мали відбуватися свої окружні сойми, і вони мали право висилати також по двох делегатів до ради державної.¹⁾ Нема сумніву, що коли би ся конституція була вийшла в жите, вона була би для Русинів дуже корисна, бо вони у всіх східно-галицьких округах були би мали більшість.

Та ба, уряд не допустив сеї конституції до ухвали державного сойму, але д. 4. марта 1849 оголосив свою властну, так звану „октройовану“, то-б то накинену конституцію, а 7. марта розвязав сойм. Ся накинена конституція не в смак була Чехам, і вони спротивили ся їй, так що вона також не вийшла в жите. Від 1850 р. уряд узяв ся ще раз кермувати Австрією без конституції, поки не допровадив державу до великих нещасть і страт. Та про се не місце тут розповідати. Вернемо до Русинів.

Відносини якийсь час сприяли Русинам. В 1849 році заведено руську мо-

¹⁾ A. Springer, там-же, стор. 370, 373, 375, 377.

ву як обовязкову не тільки в народніх школах, але і в гімназіях, а для підготовки професорів установлено катедру руської мови на львівським університеті. Сю катедру обняв товариш Шашкевича Яков Головацкий. Для повідомлювання загалу Русинів про те, що робить і задумує робити правительство, засновано у Львові урядову руську газету „Галичоруский Вістник“, а на її редактора покликано найздібнішого тоді руського письменника Миколу Устияновича. Додаймо до того, що в бурях 1848 і 1849 року галицьким Русинам прийшло ся зблизити ся по троха з угорськими Русинами й з буковинськими, що на театрах виставлювано переважно твори українських письменників Котляревського, Писаревського та Квітки, — то побачимо, що розмах до правдивого, широкого і всестороннього національного життя в тім часі був дуже добрий, що пізнішим поколінням майже на кождім кроці приходить ся навязувати до того, що вже було розпочато або бодай задумано в 1848 році.

На жаль, у Русинів не стало сили, вмілости та єдності, аби відповідно піддержувати всю роботу, розпочинану на стілько ріжних полях. Треба було про-

йти довгу та тяжку школу втрат, пустих сварів, сумнівів та недбалости, треба було аж через гіркі помилки доходити до розуму, сягати глибше в народ, фундамент будинок народнього життя не на піску урядової ані панської ласки, а на скалі власного свідомого, освіченого та зорганізованого народу.

106103

Поправка: У цитатах на ст. 213 і 214 треба подавати: т. II. ст. 4 і т. II. ст. 5—6.

О П О В І С Т К А.

Українсько-руська Видавнича Спілка видала досі отсі книжки:

В першій серії:

Ціна в короновій вал.

1. С. Ковалів. Дезертир інші оповідання . . .	1-60	Кор.
2. Іван Франко. Поеми . . .	1-60	"
3. О. Кобилянська. Pokora і інші опов. . .	1-40	"
4. Гю де Мопсан. Дика пані і інші оп. . .	1-30	"
5. І. Франко. Подуйка і інші борисл. оп. . .	1-40	"
6. Н. Кобринська. Дух часу і інші оп. . .	1-60	"
7. Кнут Гамсун. Голод. Роман . . .	2-20	"
8. Леся Українка. Думи і мрії. Поезії. . .	1-60	"
9. С. Ковалів. Громадські промисловці, опові- даня . . .	1-60	"
10. У. Шекспір. Гамлет, принц данський . . .	1-80	"
11. Генрик Понтопідан. Із хат. Оповід. . .	1-40	"
12. Богдан Лепкий. З життя. Оповідання. . .	1-20	"
13. Гергарт Гауптман. Візник Геншель . . .	1-60	"
14. М. Коцюбинський. В путях шайтана. Оповідання . . .	1-60	"
15. У. Шекспір. Приборкана гоструха . . .	1-40	"
16. Панас Мирний. Ляхі люди . . .	1-40	"
17. В. Короленко. Судний день . . .	1-20	"
18. У. Шекспір. Макбет . . .	1-60	"
19. К. Іуцков. Уріель Акоста . . .	1-40	"
20. У. Шекспір. Коріолан . . .	1-80	"
21. М. Яцків. В царстві сатани . . .	1-60	"
22. Панас Мирний. Морозенко . . .	0-90	"
23. Леся Мартович. Нечитайлик . . .	1-60	"
24. М. Коцюбинський. По людському . . .	2-00	"
25. В. Оркан. Скапаний сьвіт, драма . . .	1-00	"
26. Василь Стефаник. Дорога, новелі . . .	1-60	"
27. У. Шекспір. Юлій Цезар . . .	1-60	"
28. Л. Толстой. Відроджене (3 томи) . . .	3-60	"
29. К. Гавалічек-Боровський. Вибір поезій . . .	1-60	"
30. Ф. Заревич. Хлопська дитина . . .	1-80	"

Ціна в короновій вал

31. І. Франко. Коваль Бассім	1 60	Кор.
32. У. Шекспір. Антоній і Клеопатра	1 80	"
33. Е. Тимченко. Калевала, фінська епопея	3 00	"
34. О. Катренко. Пан Природа і ин. оповід.	1 40	"
35. У. Шекспір. Багато галасу з нечеви	1 60	"
36. Іван Франко. Сім казок, невелі	1 40	"
37. С. Воробкевич. Над Прутом, поезії	1 60	"
38. У. Шекспір. Ромео і Джульєта	1 80	"
39. К. Сроковський. Оповідання	1 40	"
40. А. Крицький. Пальове гуляс	3 00	"
41. О. Колинський. Молодий вік М. Одяниці	2 00	"
на ліпшім папері	3 00	"
42. Гю де Монасан. Горля і інші оповід.	1 80	"
43. В. Кравченко. Буденне житє. Оповід.	3 00	"
44. У. Шекспір. Король Лір	1 80	"
45. Д. Лукіянович. За Кадильну, повість	3 00	"
46. Г. Гайне. Подорож на Гарц	1 20	"
47. І. Франко. Захар Беркут	1 60	"
48. У. Шекспір. Міра за міру	1 40	"
49. М. Коцюбинський. Поединок і ин. оп.	2 00	"
50. О. Стороженко. Марко проклятий	1 40	"
51. С. Ковалів. Рыболови	2 00	"
52. Марко Вовчок. Народні оповідання, т. I.	2 00	"
53. П. Мирний. Серед степів Оповідання	3 00	"
54. Е. Ярошинська. Перекиньчики	2 60	"
55. В. Винниченко. Повісті й оповід.	3 00	"
56. Л. Мартович. Хитрий Пацько	1 50	"
57. В. Вересаєв. Записки лікаря	3 00	"
58. М. Вовчок. Народні оповідання, Т. II.	2 00	"
59. М. Горький. Малья і інші опов.	2 50	"
60. М. Дерлиця. Композитор і ин. опов.	2 00	"
61. В. Заср. Легенди	2 40	"
62. А. Чехов. Змора і інші опов.	2 40	"
63. П. Кобринська. Ядзи і Катруси та інші оповідання	1 80	"
64. Д. Лукіянович. Від кривди, повість	2 00	"
65. А. Чайковський. Оповідання	2 00	"
66. Марко Вовчок. Народні опов. т. III.	3 80	"
67 68. І. Левицький. Хмари	4 80	"

Ціна в короновій вал.

69—70. Е. Золя. Жерміналь	6 00	Кор.
71. О. Маковей. Оповідання	3 00	"
72. І. Франко. На дошї природи	3 60	"
73. Кар. Кавцкі. Народність і її початки	1 00	"
74. Фр. Енгельс. Людвік Фабрбах	0 90	"
75. Фр. Енгельс. Початки родни	1 90	"
76. III Сеньобб. Австрія в XIX століттю	1 20	"
77. В. Будзиновський. Хлопська посілість	2 40	"
78. К. Флямарион. Про небо	2 40	"
79. М. Драгоманів. Переписка (вчериано)		
80. С. Степняк. Підземна Росія	3 40	"
81. Адріан. Аграр. процес у Добростанах	1 40	"
82. І. Тен. Філософія штуки	1 40	"
83. Дж. Інґрем. Історія політ. економії	4 00	"
84. Е. Феррієр. Дарвінізм	1 70	"
85. П. Конрад. Національна економія	2 30	"
86. В. Стефанік. Моє слово, оповідання	4 00	"
87. Ж. Масперо. Старинна історія східних народів, т. I.	2 80	"
88. М. Коцюбинський. У грішний світ	2 00	"
89. М. Карсєв. Філософія культурної й соціальної історії XIX ст.	2 80	"
90. О. Кобилянська. До світа. Новелі	2 40	"
91. О. Авдікович. Мои популярність	2 60	"
92. Е. Фрас. Нарис геології	1 60	"
93. Б. Лєпкий. Кара та інші оповідання	2 40	"
94—95. П. Стороженко. Історія західно-європейських літератур до кінця XVIII ст.	4 40	"
96. Г. Байрон. Чайльд Гарольд	1 80	"
97. М. Драгоманів. Шевченко, українофіли й соціалізм	2 00	"
93. Марк Твайн. Том Соєр	3—	"
99—100. Е. Шілер. Політ. іст. Палестини	3 50	"
101. І. Франко. Місія. Чума. Казки і сатири	2 80	"
102. З. Гінтер. Історія геогр. відкрить у XV—XVI ст.	2 20	"
103. Л. Толстой. Козаки	2 40	"
104—105. М. Драгоманів. Листи до Ів. Франка і інших, т. I.	3 40	"

Ціна в короновій вал.

106. В. Самійленко. Україні. Поезії	2-00	Кор.
107. Др. А. Форель. Гігієна першого і духового життя	2-40	"
108. І. Франко. Машинистка	2-40	"
109. Р. Ерінг. Боротьба за право	1-50	"
110. А. Володиславич. Орли, комедія	2-20	"
111. І. Франко. Boa constrictor	2-20	"
112. М. Драгоманів. Листи до Івана Франка і інших, т. II	4-40	"
113. Іван Франко. Лис Мякіта	1-30	"
114. Граф де Ке де Сент Емур. Анна Руссика, королева Франції	0-80	"
115. Г. Гайне. Фьлорентійські ночі	1-40	"
116. Ів. Франко. Нарис історії української літератури	4-00	"
117. С. Ковалів. Похрестник і ин. оповід.	2-60	"
118. Ів. Франко. Молода Україна	2-00	"
119. Ів. Франко. Учителі, драма брош.	0-70	"
120. І. Жербенко. Філістер	3-50	"
121. С. Ковалів. Чародійна скринька, опов.	1-60	"
122. С. Ковалів. Писанка	2-00	"
123. С. Ковалів. В останній лавці	2-40	"
124. І. Франко. Давне й нове, поезії	3-40	"
125. А. Кримський. Андрій Лаговський	3-00	"
127. М. Яцків. Огні горять	2-50	"
128. К. Біхер. Початки народ господарства	2-20	"
129. О. Нижанковський. Українсько-руський співаник з нотами	2-20	"
130. С. Ковалів. Щаслива бабуся	2-30	"
131. А. Сіпклер. Герой капітала, повість	1-20	"
132. І. Франко. Батьківщина	1-60	"
133. М. Коцюбинський. Дебют, опов.	2-70	"
134. Т. Сулима. Народні оповідання	1-34	"
135. Гр. Коваленко. Жарті життя	3—	"
136. В. Гнатюк. Народні казки	1-50	"
137. А. Додє. Оповідання брош. —	56	"
138. М. Коцюбинський. Тіні забутих предків (друкуєть ся).		"
139. О. Кобилянська. Через кладку (друкуєть ся).		"
140. М. Яцків. Блєсмавиці (друкуєть ся).		"
141. М. Чернявський. Богови невідомому	2—	"

Бібліотека ДДПУ
ім. І. Франка

0106103

У другій серії вийшли:

Ціна в короновій вал

1. М. Грушевський. Б. Хмельницький	0-20	Кор.
2. Курцій Руф. Фільотас	0-20	"
3. В. Наумович. Веліянина звіздяного світа	0-15	"
4. Панас Мирний. Лови	0-06	"
5. І. Пулюй. Непропаща сила	0-20	"
6. М. Грушевський. Бєх-Аль-Джугур	0-10	"
7. І. Раковський. Вік нашої землі	0-10	"
8. А. Чехов. Каштанка	0-15	"
9. М. Драгоманів. Мия. Ів. Костомарів	0-15	"
10. Е. Золя. Напад на млин	0-20	"
11. І. Пулюй. Нові і перемінні звізди	0-15	"
12. Г. Квітка. Маруся, друге виданє	0-50	"
13. М. Левинський. Умова для селян спідок	0-20	"
14. П. Куліш. Орися	0-06	"
15. М. Кнєтяковська. Іван Гус	0-20	"
16. О. Стороженко. Оповідання. I	0-20	"
17. В. Барвінський. Досліди з поля статистики	0-20	"
18. В. Короленко. Ліс шумить	0-20	"
19. І. Франко. Шевченко в польській рев. легенді	0-40	"
20. В. Гіго. Кльод Ге	0-25	"
21. Е. Еґан. Руські селяни на Угорщині	0-25	"
22. П. Мирний. Лихий попутав	0-10	"
23. А. Д. Уайт. Розвій географічних поглядів	0-30	"
24. Ів. Франко. Украдене щастє (виданє друге)	0-56	"
25. С. Ефремов. Національне питання в Норвегії	0-30	"
26. П. Ніщинський. Гомерова Іліяда (1 п'єси)	0-30	"
27. М. Драгоманів. Два учителі	0-40	"
28. Е. Золя. Повінь	0-30	"

Ціна в коронівій вал.

29. С. Томашівський. Київська козаччина 1855 р.	0 10	Кор.
30. П. Ніжинський. Гомерова Іліада (2 пісні)	0 35	"
31. Т. Масарик. Ідеали гуманності	0 35	"
32. Люкіян. Юпітер у клопотех	0 35	"
33. М. Костомарів. Лице до ред. "Колокола"	0 20	"
34. М. Гоголь. Вій	0 40	"
35. І. Раковський. Вулкани	0 20	"
36. І. Фльобер. Іродіада	0 30	"
37. О. Терлецький. Москвофіли й народовці .	0 30	"
38—39. І. Тургенєв. Ася	0 40	"
40. Л. Боровиковський. Маруся	0 25	"
41—42. Данте Алігері. Пекло, пісні I—X . . .	0 40	"
43—45. В. Олехнович. Раси Європи	0 70	"
46—48. Л. Толстой. Крайцерова сопата . . .	0 90	"
49—50. О. Бодянский. Українські казки . . .	0 50	"
51. Е. Золя. Смерть Олівіе Бекайля	0 25	"
52. Е. Уайт. Розвій астроном. поглядів . . .	0 45	"
53. П. Ніжинський. Гомерова Іліада (3 пісні)	0 25	"
54. А. Міцкевич. Лист до гал. приятелів . . .	0 45	"
55—56. Л. Толстой. Смерть Івана Іліча . . .	0 55	"
57. В. Брайтенбах. Біологія в XIX в.	0 25	"
58—59. М. Горький. На дві жити	0 70	"
60—61. М. Верн. Біблія, студія	0 40	"
62—63. Г. Клайст. Маркіза О.	0 40	"
64. М. Карсєв. Філософія історії	0 25	"
65—67. Ф. Достоевський. Грач	1 50	"
68. Ш. Сеньобо. Міжнародні революційні партії	0 40	"
69—71. І. Тургенєв. Весняні води	1 30	"
72. А. Д. Уайт. Розвій поглядів на лихву . .	0 30	"
73—74. П. Куліш. Українські оповідання . .	0 90	"
75. Ф. Ляссаль. Про суть конституції	0 30	"
76—77. А. Шаміссо. Петро Шлеміль	0 70	"
78. М. Драгоманів. Літ.-сусп. партії в Галичині	0 40	"
79. Д. Мордовець. Оповідання	0 60	"
80. О. Кониський. Листи про Ірландію	0 45	"

Ціна в коронівій вал.

81—82. І. Левницький. Гуморески	0 75	Кор.
83. Ю. Візнер. Житє рослин у морі	0 15	"
84—85. П. Ніжинський. Гомерова Іліада, IV—VI	0 80	"
86. В. Антонович. Польсько-укр. відносини .	0 40	"
87. І. Тургенєв. Муму	0 30	"
88—90. А. Кримський. Мусулманство й його бу- дучність	1 70	"
91—91. О. Стороженко. Оповідання. II	1 10	"
93. А. Д. Уайт. Розмови з Л. Толстим	0 30	"
94—96. Ф. Купер. Звіробійник	1 60	"
97—98. О. Вайсмаєр. Про туберкульозу . . .	0 90	"
99—100. О. Стороженко. Оповідання III. . . .	0 85	"
101. Л. Толстой. Схаменіть ся (вичерпане) . .		"
102—103. В. Гаршин. З війська, Оповідання .	0 80	"
104—105. Л. Фер. Будда і Буддизм	0 80	"
106—107. С. Круть. Записки з рос.-тур. війни .	1 10	"
108. М. Коє. Про полові справи (друге виданє)	0 50	"
109—110. М. Гезловський. Мірти й кипариси в оправі	0 90	"
111. Моріє Верн. Євангеліє, студія	0 40	"
112—113. Л. Толстой. Севастопольські оповідання	1 20	"
114. В. Антонович. Чари на Україні	0 45	"
115—117. Тисяча й одна ніч. I, друге виданє	1 60	"
118. І. Тен. Нариси із старинного світа . . .	0 65	"
119—120. О. Стороженко. Оповідання. IV. . . .	0 80	"
121. М. Драгоманів. Козаки	0 30	"
122. П. Куліш. Листи з хутора	0 50	"
123. Ф. Сірко. Тарас Шевченко і його думки про громадське житє	0 60	"
124—126. Тисяча й одна ніч. II.	1 40	"
127. Ш. Сеньобо. Церква й католицькі партії в XIX ст.	0 45	"
128—129. Лев Толстой. Кавказькі оповідання .	1 00	"
130. Л. Маячанець. Про шлюб на Україні-Руси в XVI—XVII ст.	0 35	"

Ціна в коронової

131—132. І. Тургенєв. Кляра Міліч	0-60
133—134. Е. Цеклер. Сзуйти	0-75
135—136. І. Франко. Semper tūo (поезії)	1-00
	в оправі 1-60
137—138. А. Д. Уайт. Розвій поглядів на вселенну	0-90
139—141. Тисяча й одна піч. III.	1-80
142. Др. А. Форець. Про алькоголь	0-20
143. С. Черкасенко. Хвилини, поезії	0-56
144. А. Оляр. Від монархії до республіки	0-40
145. О. Тесленко. Страчене житє	0-56
146. Г. Цеглинський. Кара совісти	0-60
147. Г. Цеглинський. Шляхта ходячкова	0-70
148. Г. Цеглинський. Соколики	0-80
149. М. Левицький. Дуриєвіти	0-34
150. І. Франко. Зівилє листя . . бр. 1-40 опр. 2—	
151. Я. Певестюк. Кандидат, комедія	0-60
152. І. Франко. Панські жарти . бр. —90 опр. 1-40	
153. І. Франко. Вавилонські гимни	0-60
154. І. Франко. Мойсей	0-60
155. І. Франко. Панщина	1-00
156. Тисяча й одна піч. IV. (друкуєть ся).	

Н.ч. 3р. 75к.

3730

4933/357